

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

**на тему: «СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З
НЕБЛАГОПОЛУЧНИМИ СІМ'ЯМИ В УМОВАХ ДОШКІЛЬНОГО
ЗАКЛАДУ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2319-з
спеціальності: 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
Проскура Тетяна Володимирівна

Керівник: доцент кафедри соціальної
педагогіки та спеціальної освіти, доцент,
кандидат педагогічних наук Пономаренко О. В.

Рецензент: _____
_____

Запоріжжя
2020

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 72 с., 6 таблиць, 58 джерел, 5 додатків.

Об'єкт дослідження – соціально-педагогічна робота з сім'єю.

Предмет дослідження – зміст, форми та методи роботи з неблагополучними сім'ями в умовах дошкільного закладу.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми та методи роботи з неблагополучними сім'ями.

Гіпотеза дослідження побудована на припущенні про те, що рівень благополуччя дитини в сім'ї підвищиться, якщо неблагополучній сім'ї буде надана соціально-педагогічна допомога, яка включає: систематичні заняття побудовані на особистісно-орієнтованому підході.

Методи дослідження.

Для вирішення поставлених завдань, досягнення мети та перевірки гіпотези використовувався комплекс взаємодоповнюючих методів дослідження:

- теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, визначення основних понять дослідження;
- емпіричні: спостереження, опитування, експеримент;
- статичні методи обробки експериментальних даних.

Галузь використання: соціальні служби, дошкільні заклади.

СІМ'Я, БЛАГОПОЛУЧНА СІМ'Я, НЕБЛАГОПОЛУЧНА СІМ'Я,
ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА, СОЦІАЛЬНИЙ
СУПРОВІД СІМ'Ї, СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ.
СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА, СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Теоретичні основи дослідження.....	9
1.1. Неблагополучна сім'я, як соціально-педагогічна проблема.....	9
1.2. Основні категорії неблагополучних сімей та причини їх виникнення.....	17
1.3. Види соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями.....	35
1.4. Методи і форми роботи з неблагополучними сім'ями.....	47
Розділ 2. Експериментальна перевірка ефективності роботи соціального педагога з неблагополучними сім'ями.....	54
2.1. Виявлення неблагополучних сімей, їх діагностування.....	55
2.2. Проведення соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями.....	63
2.3. Результати соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями.....	67
Висновки.....	71
Список використаних джерел.....	73
Додатки.....	

ВСТУП

Сім'я –це найперший фактор соціалізації дитини, від неї залежить, яким буде наше майбутнє, наше суспільство. Сім'ю визнано у міжнародному співтоваристві найкращою умовою для виживання, захисту і розвитку дітей. Але в наш час не всі сім'ї можна назвати ідеальним середовищем для повноцінного розвитку молодого покоління.

Великий відсоток сімей в суспільстві є неблагополучними і це є актуальною проблемою. Вона зумовлена рядом причин соціально-економічного і етичного порядку. Так, наприклад, суспільна думка під впливом засобів масової інформації все більше симпатизує “цінностям” кризового етапу розвитку держави , серед яких – індивідуалізм, сила, розкіш, містика, секс. У зв'язку з зростаючою розбещеністю людей послаблюється вплив суспільства на дітей і підлітків. Батьки, стурбовані проблемою матеріального добробуту, основну частину часу проводять в пошуку додаткового заробітку, залишаючи дітей без нагляду.

Зростає кількість “неблагополучних сімей”, де батьки, доведені до відчаю, знаходять для себе єдиний спосіб втіхи – чарку горілкового напою і зривають свою злість на беззахисних дітях. Вступаючи на такий шлях людина деградує в особистісному і соціальному планах і обрігає на таке ж убоге існування своїх домочадців.

Тому, в наш час, зусилля держави і громадськості повинні бути спрямовані на благополуччя і добробут сім'ї, створення умов для захисту її прав у суспільстві і прав її членів у самій родині . Все це зумовлює необхідність державної сімейної політики в Україні, яка спрямована на укріплення соціального інституту сім'ї. Одним із напрямків її реалізації є соціально-педагогічна робота з сім'єю, яка враховує особливості сім'ї, як соціальної системи, первинного колективу, особливої малої соціальної групи. Разом з тим на сьогодні є нагальною потребою не тільки соціальна підтримка сім'ї, а й

особлива робота з неблагополучними сім'ями, в яких систематично порушуються права людини (членів сім'ї у родині).

Вивчення проблем неблагополучних сімей є одним з центральних напрямків наукових досліджень багатьох психологів та педагогів: Ю. Азарова, Ф. Арват, С. Дармодехіна, З. Зайцевої, С. Постового, Л. Пилипенко, І. Трубавіної, М. Щербань, Л. Шнейдер та ін. Вчені визначили й описали тактику виховання в сім'ї та типи родинних взаємин, що так чи інакше впливають на дитину, формування її особистості. Але аналізуючи їхні наукові роботи можна зробити висновок, що дослідники до цих пір не дійшли до єдиної думки про правильність та ефективність застосування тих чи інших методів та форм соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями.

Отже, проблема проведення соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями залишається на сьогоднішній день не цілком вирішеною, наковці не можуть прийти до єдиної думки.

Актуальність обраної нами проблеми дослідження полягає й в тому, що система взаємодії між вчителями, психологами, соціальними працівниками в роботі з сім'ями не є достатньо організованою, спланованою, правильно розподіленою між ними. Не кожний учасник виховного процесу розуміє важливість роботи з батьками дітей. Вчителі та психологи більше звертають увагу на успішність в навчанні дітей ті їхню взаємодію в колективі. Намагаються не втручатися у відносини між членами родини у якій виховується дитина, боячись визвати агресію зі сторони батьків і зіпсувати з ними стосунки. За таких умов соціальному педагогу важко здійснювати необхідну роботу з проблемними родинами.

Актуальність недостатня і недостатня розробленість вище названої проблеми визначили вибір теми роботи: «Соціально-педагогічна робота з неблагополучними сім'ями в умовах дошкільного закладу».

Питання соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями розглянуті на сторінках даної роботи.

Об'єкт дослідження – соціально-педагогічна робота з сім'єю.

Предмет дослідження – зміст, форми та методи роботи з неблагополучними сім'ями в умовах дошкільного закладу.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми та методи роботи з неблагополучними сім'ями.

Гіпотеза дослідження побудована на припущенні про те, що рівень благополуччя дитини в сім'ї підвищиться, якщо неблагополучній сім'ї буде надана соціально-педагогічна допомога, яка включає: систематичні заняття побудовані на особистісно-орієнтованому підході.

Для досягнення поставленої мети були сформульовані наступні **завдання дослідження**:

- 1) проаналізувати сучасний стан проблеми;
- 2) визначити основні типи неблагополучних сімей, та причини їх виникнення;
- 3) обґрунтувати зміст, види, форми і методи роботи соціального педагога з неблагополучними сім'ями;
- 4) застосувати основні форми та методи соціальної роботи з неблагополучними сім'ями в умовах дошкільного закладу;
- 5) визначити ефективність впливу соціально-педагогічної роботи на зміни у стосунках між членами неблагополучної сім'ї.

Методи дослідження.

Для вирішення поставлених завдань, досягнення мети та перевірки гіпотези використовувався комплекс взаємодоповнюючих методів дослідження:

- теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, визначення основних понять дослідження;
- емпіричні: спостереження, опитування, експеримент;
- статичні методи обробки експериментальних даних.

Галузь використання: соціальні служби, дошкільні заклади.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Неблагополучна сім'я, як соціально-педагогічна проблема

Сім'я в усі часи була основою суспільства, осередком формування особистості. На тому етапі розвитку суспільства, коли ще не було шкіл, системи громадського виховання, батьки несли відповідальність за виховання дітей. І ця відповідальність була не лише перед собою, а й перед громадою, суспільством. Тому в народі найбільше цінували людей, які виховали порядних дітей. Соціальне здоров'я суспільства, держави в цілому залежало передусім від виховної діяльності сім'ї. З розвитком суспільних відносин у ХХ ст., коли з'явилась широка мережа дошкільних виховних закладів, загальноосвітніх шкіл, інших інституцій соціального виховання, роль сім'ї у вихованні була понижена.

На теперішньому етапі суспільного буття українська сім'я має багато проблем, які впливають на її нормальну життєдіяльність, порушують її функції. До актуальних проблем сім'ї в сучасному соціумі можна віднести: зниження кількості зареєстрованих шлюбів, збільшення кількості розлучень, масова бездітність та одностітність молодих сімей, погіршення матеріального становища родин, вплив таких негативних явищ, як алкоголізм, наркоманія, проституція, злочинність та інших явищ на стійкість сімейних стосунків тощо. Зазначені проблеми призводять до зменшення кількості благополучних сімей, тобто сімей, які повноцінно виконують свої функції.

Соціальна педагогіка має своїм об'єктом різні соціальні інститути, у тому числі і сім'ю.

Сім'я як соціальний осередок суспільства досліджувався багатьма вченими. Науковці (Ю. Азаров, Ф. Арват, С. Дармодехін, З. Зайцева, С. Постовий, Л. Пимеренко, І. Трубавіна, М. Щербань та ін.) визначили й

описали тактику виховання в сім'ї та типи родинних взаємин, що так чи інакше впливають на дитину, формування її особистості. У педагогічній літературі сім'ї, як один з видів соціального інституту, поділяють на благополучні і неблагополучні.

Благополучна сім'я — це сім'я з високим рівнем внутрішньо-сімейної моральності, духовності, координації та кооперації, взаємної підтримки та взаємодопомоги, з раціональними способами вирішення сімейних проблем.

Родинне благополуччя визначається не матеріально-економічною забезпеченістю та прибутками, а високим рівнем внутрішньо сімейної моральності, духовності, задоволенням емоційних потреб усіх членів сім'ї. Добробут має вплив лише при нормальному емоційно-психологічному кліматі, гарних взаєминах членів сім'ї. У благополучній родині панує взаєморозуміння, взаємоповага, спільність життєвої мети, позитивна моральна атмосфера, приблизно однакова оцінка різних життєвих ситуацій, спільність інтересів у багатьох сферах духовного життя, взаємо узгодженість у спільних справах і обов'язках, урахування спільних інтересів, розуміння душевних переживань іншого, психологічна підтримка, трудова співдружність, задоволення почуття власної гідності, своєї значущості, взаємна довіра, людяність, доброта, чуйність, раціональне вирішення всіх родинних проблем, розуміння завдань сімейного виховання. Дитина в такій сім'ї відчуває себе рівноправним членом родинного колективу, де її люблять. Проте не розбещують, залучають до посильної праці, ставляться до її потреб з розумінням, роз'яснюють, чому слід робити так, а не інакше тощо [35, 55].

Як слушно зазначає М. Будіянський, ні матеріальні, ні побутові, ні престижні показники не характеризують ступінь добробуту або неблагополуччя сім'ї — тільки ставлення до дитини, тільки система відносин «сім'я-дитина» має право розглядатися як благополуччя або неблагополуччя [35, 58].

Благополучна сім'я — є психологічно здоровою сім'єю. До основних критеріїв психологічно здорової сім'ї В. Торохтій відносить схожість сімейних цінностей, функціонально-рольову взаємоузгодженість, соціально-рольову

адекватність в сім'ї, емоційну задоволеність, адаптивність в мікро соціальних відносинах, направленість на сімейне довголіття [58].

Родина була, є і завжди буде важливим середовищем формування особистості та провідним інститутом її виховання, що відповідає за соціальне відтворення певного образу життя.

Як зазначає О. Бичкова, нормально функціонуюча сім'я – це сім'я, яка відповідально і диференційовано виконує свої функції, внаслідок чого задовольняється потреба в зростанні і змінах як сім'ї в цілому, так і кожного її члена. До ознак гармонійно функціональної сім'ї автор відносить такі: всі члени сім'ї спілкуються між собою, вміють слухати один одного, в суперечках враховується думка кожного члена сім'ї; в сім'ї поділяють відповідальність і обов'язки між усіма її членами; члени сім'ї підтримують один одного, вміють розподілити і виконувати обов'язки іншого члена в разі зміни ситуації (відрадження, хвороба); кожен член сім'ї вірить в себе, має адекватну самооцінку, довіряє іншим; члени сім'ї поважають і вчаться поважати інших людей, приймати відмінності в смаках, у виборі друзів; члени сім'ї володіють загальною системою цінностей, знають свої права і обов'язки; члени сім'ї знають і культивують сімейні традиції, знають своїх предків, своє коріння; коаліції між членами родини динамічні і мінливі; цінується почуття гумору, виховується позитивне ставлення до життя; приділяється увага духовному життю; приділяється увага розвагам і відпочинку; заохочується спільний прийом їжі; заохочується альтруїзм; члени сім'ї створюють і формують умови для свого особистісного зростання; члени сім'ї не соромляться звертатися по допомогу й підтримку до фахівців у разі кризи або появи проблем [9].

Сім'я – це насамперед складне соціально-педагогічне явище, яке має інтегровану структуру і визначається певними соціально-педагогічними параметрами [35, 56].

Сім'я – це соціокультурний феномен, граючий особливу роль в соціальній підготовці підростаючого покоління до життя в суспільстві. В ній людина народжується й формується як особистість, переймаючи культуру цієї

сім'ї, а через неї й суспільства [22, 119].

Особистість дитини формується не в вакуумі, не сама по собі, а під впливом середовища, в процесі її спілкування з оточуючими і, перш за все, з батьками. Останнє має важливе значення для її соціалізації і виховання.

Стосовно поняття «неблагополучна сім'я» існують різні погляди. Використовуються для опису її неблагополуччя терміни «функціонально-неспроможна», «сім'я у кризовій ситуації», «аморальна сім'я», «конфліктна сім'я» і т.д. Аналіз чинного в Україні законодавства приводить до висновку, що неблагополучними є ті сім'ї, в яких порушуються права її членів, права людини, порушуються юридичні норми суспільства. Причинами цього можуть бути алкоголізм і наркоманія членів сім'ї, психолого-педагогічна і правова неграмотність, економічні фактори суспільства, хвороби, політична ситуація, насильство щодо членів сім'ї тощо [51, 4].

Соціальні педагоги З. Зайцева, І. Зверева, А. Капська, Л. Коваль, С. Хлебик, І. Трубавіна та інші до неблагополучних родин відносять: сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими вимогами суспільства (припускаються різних видів правопорушень); сім'ї зі стійкими конфліктами у взаєминах між батьками, батьками та дітьми; неповні сім'ї; сім'ї зовні благополучні, які проте припускаються серйозних помилок, прорахунків у системі родинного виховання через невміння будувати правильні внутрішні взаємини, низьку педагогічну культуру та неосвіченість [35, 58].

Дисфункціональні сім'ї, в яких є «носій дезадаптивної поведінки», проявляються декількома способами: вони ігнорують проблему на системному рівні, відмовляються розділяти відповідальність за симптоми; їх закриті зовнішні кордони обмежують взаємодію членів сім'ї з іншими системами, не дозволяють отримати ресурс ззовні для вирішення проблем і тим самим блокують зростання і розвиток самої сімейної системи; дифузні кордони між підсистемами стимулюють процес «хронічної безпорадності» у всіх членів сім'ї; блокування негативних інтеракцій між членами сім'ї створює ситуацію

перенапруги, «носії симптому» мимоволі «відтягує» енергію на себе [9].

Отже, кожна сім'я індивідуальна, для неї характерні риси, що роблять її неповторною. Проте, в науковій літературі існують різні класифікації сімей, в основу яких покладено певну істотну ознаку (І. Горохова, І. Грига, А. Капська, А. Кочубей, І. Трубавіна, А. Чобанян та ін.). В одних випадках за основу класифікації береться благополуччя сім'ї, в інших – стаж її розвитку, в третіх – спосіб життя тощо. Підходи до типології сімей носять прикладний характер і не дають закінченого уявлення про сімейне «дерево».

Поява великої кількості родин, які неспроможні повноцінно виконувати свої функції, призвела до урізноманітнення типології таких сімей: сім'ї соціального ризику – це соціально незахищені сім'ї, що самостійно не можуть подолати проблеми, які виникають у процесі їх життєдіяльності та потребують соціальної підтримки й супроводу. Якщо соціальна підтримка таким сім'ям не надаватиметься, то кризові явища в таких сім'ях будуть прогресувати, і згодом ці сім'ї або розпадуться, або перейдуть у розряд неблагополучних. Поза увагою суспільства не повинна залишатися ні одна сім'я. У законодавчому полі України виділено положення, згідно з якими сім'я визнається найвищою соціальною цінністю, що охороняється, захищається та підтримується державою.

Проблеми неблагополучних сімей умовно можуть бути класифіковані як соціальні, правові, медичні, психологічні, педагогічні. При цьому не можна вести розмову про якийсь один вид проблем, оскільки всі вони взаємопов'язані. Так, наприклад, соціальна невлаштованість батьків призводить до психологічного надриву; відсутність матеріальних благ для існування відображається на харчовому раціоні сім'ї, що, в свою чергу, знижує захисну функцію організму і призводить до захворювань; соціальна і психологічна відстороненість обертається апатичним відношенням до життя, само розрухою, пасивністю людини.

Слушним є ствердження Л. Толстого, що всі щасливі сім'ї схожі одна на одну, кожна нещаслива сім'я нещаслива по-своєму. Дане висловлювання

повною мірою стосується характеристики сучасних неблагополучних сімей.

Неблагополучна сім'я – не тільки та, в якій умови життя далекі від нормальних, а й та що втратила всяку надію на самосцілення й тому продовжує рух до повного краху. Зневіра у власні сили, в допомогу з боку держави (скорочену в останні роки) збільшують гірке сприйняття життя, яке батьки переносять і на своїх дітей, формуючи в них відповідний образ життєвого устрою.

Неблагополучні сім'ї породжують неблагополучних людей з низькою самооцінкою, що підштовхує їх на злочини, повертається душевними хворобами, алкоголізмом, наркоманією, убогістю і іншими соціальними проблемами.

В. Шахрай неблагополучні сім'ї поділяє на три групи:

- превентивні – сім'ї, в яких проблеми мають незначний прояв і знаходяться на початковій стадії неблагополуччя;
- сім'ї, в яких соціальні та інші протиріччя загострюють взаємостосунки членів сім'ї один з одним і оточенням до критичного рівня;
- сім'ї, які втратили будь-яку життєву перспективу, інертно усталені до своєї долі і долі своїх власних дітей [38].

Кількість дітей, що живуть у неблагополучних сім'ях, невідома, проте є підстави думати, що вона велика.

Неблагополучна сім'я, з одного боку, стає особливим об'єктом психолого-педагогічного впливу, при якому зусилля спрямовуються на нейтралізацію її негативних впливів на дітей, перебудову внутрішньосімейних стосунків, створення основ формування значущих цінностей, з іншого боку, вона є об'єктом турботи держави, суспільства, освітніх установ, фахівців, покликаних здійснювати психолого-педагогічну підтримку.

Збільшення кількості дітей з неблагополучних сімей, які виховуються та навчаються в закладах загальної середньої освіти, викликає нагальну потребу організації та здійснення психологопедагогічної підтримки неблагополучних сімей як одного з видів психолого-педагогічної діяльності.

Як показує аналіз наукової літератури та педагогічного досвіду, своєчасне виявлення неблагополучних сімей, їх оздоровлення, вчасно надана їм психолого-педагогічна підтримка дозволяють мінімізувати сімейні проблеми, визначити способи підвищення виховних ресурсів сім'ї.

Важко сподіватися на успішну реалізацію програм психолого-педагогічного супроводу сім'ї, якщо немає достатньо компетентних фахівців для забезпечення організації та змістовного наповнення цієї роботи. Важливу роль у попередженні, зменшенні гостроти та вирішенні проблем сім'ї відіграють соціальні педагоги та психологи

Якщо прикласти всі зусилля, щоб сім'я стала тим місцем, де людина може отримати справжнє гуманістичне виховання, то в результаті забезпечується більш безпечний і людський світ навкруги. Сім'я може стати місцем формування справжніх людей.

Для поліпшення стосунків в неблагополучній сім'ї, створення здорової атмосфери, до неї застосовуються певні заходи, метою яких повинно бути збереження цілісності сім'ї, захист її прав у суспільстві і прав членів сім'ї у родині. Це може бути здійснено як через примусові заходи юридичного характеру, так і через створення умов для подолання сім'єю причин і наслідків свого неблагополуччя самостійно чи за допомогою фахівців (педагогів, психологів, медиків, соціальних працівників). Особливе місце в цьому процесі належить соціальним педагогам, які «педагогізують» сім'ю та її мікро середовище, створюють педагогічні умови для благополуччя сім'ї, що дозволяє їй набути позитивного соціального досвіду, засвоїти соціальні цінності, інтеріоризувати їх і організовувати свою життєдіяльність на цій основі.

За показниками психологічних досліджень, більша частина теорії сімейної терапії базувалася на роботі в основному з тими сім'ями, які виражали стурбованість своїм станом й шукали допомоги у сімейного терапевта, психолога консультанта, соціального педагога і т.д. Вони намагалися знайти спеціалістів, прийти до них на консультацію, виконати рекомендації і т.д.

Сім'ї ж з хронічними проблемами, навпаки, не виказували значної

стурбованості і були зовсім байдужими до традиційних методів сімейної терапії, консультування. Більш того, для спеціалістів різного рівня є особливою проблемою зустріч з такими сім'ями, їх консультація [28, 297].

На практиці спеціалісти постійно зустрічаються з такою ситуацією, коли неблагополучні сім'ї, мають намір не піддаватися впливу соціальних робітників які намагаються їм допомогти. Члени таких сімей ніби говорять: «Ви не розумієте. Ніхто не в змозі допомогти нам. В решті решт, ви теж будете звинувачувати, ненавидіти і відвергати нас». При такому стійкому опорі усім службам і організаціям, які намагаються допомогти, легше всього вважати і визначити такі сім'ї як ті, що не бажають допомоги зі сторони й спостерігати, як їх дітей переміщують із однієї організації чи центру в інший заклад, з однієї сім'ї в іншу, а також покладаються на служителів закону (міліцію, суд, прокуратуру, тюрму), які здатні забезпечити контроль, коли поведінка членів сім'ї стає загрозливою для суспільства.

Однак неблагополучні сім'ї не можуть сприйматися як трагічні, приречені. Кризи, які переживають такі сім'ї, можуть розглядатися як найсильніша форма протесту проти змін, яку можна поступово використати в позитивному напрямку просування сім'ї в кращий бік, а також для того, щоб зрозуміти суть і рівень хронічних проблем сім'ї.

Отже, спеціалісти повинні намагатися використовувати орієнтацію сім'ї на кризу як ключ до розуміння процесів, які відбуваються в сім'ї, травмуючого досвіду сім'ї, її ресурсів, текучих стресів, страхів тощо. В той же час ми розуміємо, що далеко не кожній неблагополучній сім'ї можна допомогти. Іноді криза сім'ї і неблагополуччя досягають такого рівня, що втручання в сім'ю нічого не дає, і в даному випадку є тільки один вихід – вилучити дитину, помістити її в заклад і цією сім'єю більш не займатися. Але це буває досить рідко. В інших випадках соціальний педагог в змозі професійно побудувати роботу з такою сім'єю, переглянути поступові кроки повільного її відродження і позитивних змін.

1.2. Основні категорії неблагополучних сімей та причини їх виникнення

В наш час сім'я все частіше нагадує театр воєнних дій, арену жорстоких суперечок, взаємних обвинувачень та погроз, не рідко доходить до застосування фізичної сили. Але неблагополучна сім'я для дитини – це не синонім антисоціальної чи асоціальної сім'ї. Існує велика кількість сімей, про які нічого поганого не скажеш з формальної точки зору, але тим не менш для даної дитини ця сім'я є неблагополучною. Звісно, сім'я в якій батьки зловживають алкоголем чи займаються бандитизмом для будь-якої дитини буде неблагополучною, однак в більшості випадках поняття неблагополучної сім'ї може виникнути лише у співвідношенні з певною дитиною, на яку це неблагополуччя буде діяти. Різні бувають сім'ї, різні зустрічаються діти.

Враховуючи особливості тієї чи іншої сім'ї, яка сприяє появі важких дітей, вчені мають різні думки що до класифікації таких сімей.

В. Гарбузов в роботі «Виховання дитини» виділяє чотири типи неправильного виховання дітей. В основі деяких – тип виховання в сім'ї і його наслідки для розвитку особистості дитини.

Перший – це виховання по типу «неприйняття». Воно може бути первинним, коли народження дитини було не бажаним і вторинним, неусвідомленим, яке виникає на перших місяцях життя малюка. Причини вторинного неприйняття можуть бути такі: народження дитини не тієї статі, яка була бажана; фізичні недоліки дитини, розумова відсталість, генетичний дефект; розлучення; дитини заважає влаштувати особисте життя матері тощо.

Батькам в даному випадку не вистачає часу на дитину, її передовіряють бабусям і дідусям. Виховання тут супроводжується жорстким контролем і покаранням. Батьки самі чіпляють на дитину ярлики: «безрукий», «нікчема», «рохля» тощо. Неприйняття породжує в дитині страх, вона стає підвищено плаксивою, вразливою, подавленою, часто хворіє. Як правило, вона страждає різноманітними невротами і фобіями.

Неприйняття – самий драматичний тип неправильного виховання. Рано чи пізно дитина розуміє, що батьки її не люблять, хоча їй про це ніколи не говорять.

Другий тип неправильного виховання – «сверхсоціалізація». Цей тип виховання близький з неприйняттям. Дитину бажають мати не тому, що відчують в цьому глибоку душевну потребу, а тому, що «діти повинні бути у всіх». Батьки чекають малюка і після його появи намагаються виконати всі рекомендації, читають посібники по «ідеальному» вихованню, надмірно займаються з дитиною. У такої дитини з раннього дитинства культивується педантизм і пунктуальність, вона керується батьківським «потрібно». Оцінки в школі самоціль: спочатку для батьків, потім – і для дитини. «Сверхсоціальна» дитина, як правило, емоційно стримана, так як її емоції пригнічуються з раннього дитинства.

При сверхсоціальному вихованні особливо пригнічується темперамент і найбільш жорстко – сангвінічний; в холеричному і флегматичному загострюються впертість, працелюбність, цілеспрямованість, які нерідко виростають в бажання домінувати, кар'єризм і – егоцентризм. Для такої дитини характерні тривожність і вразливість, які у випадку невдачі можуть привести до психосоматичних захворювань і неврозу.

Третій тип неправильного виховання – тривожно-вразливий – спостерігається у випадках, коли дитину з народження супроводжує надмірна тривога за її здоров'я і благополуччя. Даний тип виховання – є протилежним неприйняттю. Він характерний для сімей з єдиною чи пізньою дитиною. Надмірна любов перетворюється в боязнь втратити дитину. Батьки постійно стримують, обмежують її активність, самостійність, тому вона росте жантильною, несамостійною, нерішучою, невпевненою в своїх силах. Все це призводить до подавлення сангвінічного і холеричного темпераментів, а у флегматиків загострюються тенденції обережності, розсудливості. Загострюється інстинкт самозбереження. Такі діти «бояться навіть власної тіні». Для них характерні тривожність, вразливість, нервозність, неврози, фобії.

Четвертий тип неправильного виховання – «еґоцентричний». В даному випадку дитині нав'язується уявлення про себе як сверхцінність: вона вундеркінд, вона кумир сім'ї, – сенс життя і т.д. При цьому інтереси інших членів родини іґноруються. Для цієї дитини немає обмежень, режиму, дисципліни, поняття «неможна», тому вона розгальмована, нестійка, агресивно сприймає заборони і труднощі.

Науковці досліджували різні типи сімей, зокрема Н. Куб'як досліджувала дистантні сім'ї, коли один із батьків (а тим більше обидва) тривалий час живуть поза сім'єю в зв'язку з особливостями їхньої праці. У таких сім'ях часто складаються умови виховання дітей аналогічні до умов неповної сім'ї [8].

Проблеми заміної сім'ї досліджувала І. Горохова, яка встановила, що така сім'я є, по суті, проміжною формою між сімейним і громадським вихованням. З одного боку, дитина стає рівноправним її членом та отримує турботу членів сім'ї, з іншого, – сім'я набуває статусу професійної виховної структури (специфічної установи), оскільки праця батьків фінансується державою [7].

Замінна сім'я автором розглядається як особлива форма життеустрою дітей, які залишилися без піклування батьків, форма сімейного виховання (реабілітації) дітей, які потребують психологопедагогічної підтримки, де прийомні батьки як вихователі, не будучи біологічними батьками дитини, приймають на себе батьківські функції (сім'я усиновителів, прийомна, патронатна, опікунська сім'я, сімейновиховна група, сімейний дитячий будинок тощо) [7].

Особливий розряд сімей, на думку А. Чобанян, складають девіантні асоціальні сім'ї. Це сім'ї алкоголіків, наркоманів, правопорушників та ін. [43].

Науковці намагалися класифікувати сім'ї залежно від несприятливих умов або складних життєвих обставин, що негативно впливають на виховання й забезпечення розвитку дітей (А. Капська, Е. Сахапова, І. Солодилова, В. Торохтій, І. Титаренко, І. Трубавіна).

В основі класифікації неблагополучних сімей Г. Бочкарьової –

переживання дитини. Вона виділяє такі типи неблагополучних сімей:

- сім'ї з неблагополучною емоційною атмосферою, де батьки не тільки байдужі, але й не поважають свою дитину, грубі по відношенню до неї, пригнічують її волю.

- сім'ї, в яких батьки при зовнішньому благополуччі байдужі до потреб дитини, так як між ними відсутній емоційний контакт. Дитина в таких випадках намагається знайти емоційно значні відношення поза сім'єю.

- сім'ї з хворою моральною атмосферою. Тут дитині нав'язуються соціально небажані потреби і інтереси, вона включається в аморальний образ життя.

Б. Алмазов [2] називає чотири типи неблагополучних сімей, сприяючих появі проблемних дітей:

- сім'ї з нехваткою сімейних ресурсів.
- конфліктні сім'ї, де напружені відносини між батьками.
- морально неблагополучні сім'ї.
- педагогічно некомпетентні сім'ї.

До вище вказаних типів сімей Л. Алексєєв [53, 226-236] добавляє сім'ї, які ведуть асоціальний образ життя, він заключається, наприклад, в надмірному вживанні спиртних напоїв; ухиляючи сім'ї, які не забезпечують належний контроль і догляд за дитиною.

В. Торохтій відзначає, що сучасні сім'ї відрізняються між собою за такими ознаками:

- за кількістю дітей: бездітна або інфертильна сім'я, одnodітна, малодітна, багатодітна;

- за складом: неповна сім'я, окрема, проста або нуклеарна, складна (сім'я кількох поколінь), велика родина, материнська сім'я, родина повторного шлюбу;

- за структурою: з одною шлюбною парою з дітьми або без дітей; з одним із батьків подружжя та іншими родичами; з двома і більше шлюбними парами з дітьми або без дітей, з одним із батьків подружжя та інших родичів або без них;

з матір'ю (батьком) і з дітьми;

- за типом головування в сім'ї: егалітарні і авторитарні сім'ї;

- за сімейним побутом, укладом: сім'я – «віддушина»; сім'я дитиноцентричного типу; сім'я типу спортивної команди або дискусійного клубу; сім'я, що ставить на перше місце комфорт, здоров'я, порядок;

- за однорідністю соціального складу: соціально гомогенні (однорідні) і гетерогенні (неоднорідні) сім'ї;

- за сімейним стажем: молодята, молода сім'я, родина чекає дитину, родина середнього подружнього життя, старшого подружнього віку, літні подружні пари;

- за якістю ставлень та атмосфери в сім'ї: благополучна, стійка, педагогічно слабка, нестабільна, дезорганізована;

- за географічною ознакою: міська, сільська, віддалена;

- за типом споживчої поведінки: сім'ї з «фізіологічним» або «наївно-споживчим» типом споживання (переважно з харчовою спрямованістю); сім'ї з «інтелектуальним» типом споживання, тобто з високим рівнем витрат на покупку книг, журналів, видовищні заходи тощо, сім'ї з проміжним типом споживання;

- за особливими умовами сімейного життя: студентська сім'я, «дистантна» сім'я, «позашлюбна сім'я»;

- за характером проведення дозвілля: відкриті або закриті;

- за соціальною мобільністю: реактивні сім'ї, родини середньої активності та активні сім'ї;

- за ступенем кооперації спільної діяльності: традиційні, колективістські та індивідуалістичні;

- за станом психічного здоров'я: здорова сім'я, невротична сім'я, віктимна сім'я [37].

Т. Лодкіна класифікує неблагополучні сім'ї на основі типу сімейного устрою [17, 39-40]. Сімейний устрій – це інтегроване поняття, яке включає в себе встановлений порядок життя конкретної сім'ї, її потреби, інтереси,

традиції, ціннісні орієнтації, стиль відносин, особистий приклад і рівень психолого-педагогічної культури батьків, пише автор. Умовно вона виділяє три типи сімейного устрою:

- благополучний устрій сімейного життя характеризується нормальною моральною і трудовою атмосферою, стабільністю, позитивним прикладом батьків, гуманістичними і довірливими відносинами між дорослими і дітьми, багатою сферою спілкування і добрими сімейними традиціями, корисними захопленнями батьків і дітей, що сприяють правильному вихованню, високому рівню психолого-педагогічної культури батьків. Це сім'ї з високим рівнем виховних можливостей.

- педагогічно суперечливий тип сімейного устрою “характеризується тим, що при наявності соціально-ціннісних орієнтацій сім'ї моральна і трудова атмосфера її є суперечливими, відносини між дорослими і дітьми складаються стихійно, визиваючи сварки і сімейні конфлікти, що заважає успішному вихованню дітей. Рівень психолого-педагогічної культури в основному середній”. Це сім'я з середнім рівнем виховних можливостей.

- неблагополучний устрій сімейного життя притаманні нерегульовані відносини між членами сім'ї, збіднення соціально-комунікативних зв'язків дитини, повна і часткова відсутність слухної організації життя дорослих і дітей, порушення правил поведінки в побуті, переважання матеріальних потреб над духовними, нерідко – накопичення, п'янство, аморальна поведінка батьків. Рівень психолого-педагогічної культури батьків низький або відсутній. Це педагогічно слабкі сім'ї або сім'ї з низьким рівнем виховних можливостей.

Е. Сахапова розрізняє:

- нуклеарну (повну) сім'ю, що складається з батьків і дітей, в команді якої два покоління; вона є найбільш поширеною. Якщо в її склад входять представники ще одного покоління (бабусі, дідусі або інші родичі), вона називається розширеною;

- неповну сім'ю, в якій відсутній один з батьків; крім того, якщо умови життя не залишають батькам (навіть якщо формально їх двоє) часу для сім'ї,

вона вважається функціонально неповною;

- велику сім'ю, що складається з кровних родичів різних поколінь і очолювану патріархом або матріархом. Зазвичай така сім'я характерна для сільської місцевості;

- змішана сім'я є «перебудованою» сім'єю, що утворилася внаслідок шлюбу розведених людей. Змішана сім'я включає нерідних батьків і нерідних дітей, оскільки діти від попереднього шлюбу вливаються в нову одиницю сім'ї; «сім'я батька-одинака» є господарством, яке ведеться одним батьком (матір'ю або батьком) через розлучення, догляду або смерті чоловіка або тому, що шлюб ніколи і не був заключений [6].

I. Трубавіна [51] виділяє сім'ї з дітьми девіантної поведінки ; сім'ї хворі на алкоголізм та наркоманію; сім'ї де є насильство щодо членів родини; сім'ї, які пережили втрату. Також, автор приділяє увагу таким типам сімей, як: бездітна сім'я ; багатодітна; малодітна; молода; неповна; первинна; вторинна; позашлюбна; вторинношлюбна; міжнаціональна; дистантна; вторинний шлюб; різнорідна сім'я; складна; опікунська; сім'я, де є засуджені батьки, старші брати.

Аналіз сучасної літератури показує, що немає однозначної відповіді на питання в якому типіві сімей сприятливі умови для виховання дітей. Сьогодні є багато даних, які, переконують в тому, що сім'я від сім'ї відрізняється, навіть якщо вони відносяться до одного типу.

Під цим кутом зору цікава типізація сімей, яку дають соціологи. Так, Е. Сахапова виділяє сім'ї гармонійні, такі що розпадаються; ті, що розпалися, неповні тощо. Автор зазначає, що в гармонійній сім'ї обоє батьків і діти взаємно пов'язані відносинами глибокого розуміння, довіри, любові. Безперечно, що в таких сім'ях кращі умови для творчого виховного процесу [14].

Можуть існувати й проміжні моделі сімей, і сім'ї, що знаходяться в русі від одного якісного рівня взаємовідносин до іншого. Спираючись на наявні в його розпорядженні засоби і методи вивчення соціальнопсихологічних

характеристик сім'ї, психолог зможе виявити існуючий рівень відносин і знайти оптимальний стиль взаємодії з дитиною і членами її сім'ї.

В. Єфименко зазначає, що сім'я, володіючи стійкістю і навіть деякою ригідністю, дуже чуйно реагує на соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються в суспільстві, через зміни в системі сімейних відносин. Збільшення числа неблагополучних сімей під час перехідних, кризових періодів суспільного розвитку ілюструє цю залежність. Економічні, матеріальні та інші труднощі, а також зміни в суспільстві пріоритетів ціннісних орієнтацій, проблема зайнятості, житлові умови проживання тощо підвищують чинники, що сприяють тому, що окремі сім'ї виявляються в кризовій ситуації [12].

Наслідком кризи сім'ї є численні проблеми дитинства: зростає відсоток дітей з відхиленнями від норми в стані здоров'я, емоційновольового розвитку і поведінки, причому більша частина проблем спровокована порушенням внутрішньосімейних і дитячо-батьківських відносин; процесом формування моральної сфери. Важливою проблемою сучасної сім'ї є повноцінна реалізація виховної функції.

Сімейні проблеми – це деякі складнощі, що виникають на життєвому шляху подружжя, які стають причиною тривалих і болісних розладів. Вони дисгармонують відносини всередині сімейного осередку і викликають глибоке почуття незадоволеності життям. Проблеми сім'ї Е. Данилова, М. Кошелева характеризують за ступенем поширеності та силою впливу [28]. Наприклад, деяка проблема може бути досить загальною для багатьох сімей, але створюючи труднощі протягом усього життя, така проблема не руйнує сім'ю радикально. Інший тип проблем, з якими стикається тільки частина сімей, виявляється руйнівною для існування сімейної системи. Підвищення відсотка розлучень, повсюдне поширення фіктивних шлюбів і позашлюбних народжень, свідомо і вимушено бездітність подружніх пар, зростання насильства всередині сім'ї – найбільш актуальні в наш час проблеми.

В результаті виявилася зруйнованою багатовікова, спонтанна передача народного педагогічного досвіду від батьків до дітей, від старших до

молодших, втрачено багато цінностей, які століттями вважалися основою виховання. Знизилася роль сім'ї у формуванні особистості [11].

Ця демографічна класифікація дозволила В. Єфименко виділити основні групи сімей, які перебувають у складній соціально-економічній ситуації:

– сім'я одиноків може сформувати і «баловане дитя» з нестримно зростаючими потребами і в кінцевому рахунку неможливістю їх задоволення і конфліктними відносинами з суспільством, і самотню людину з комплексом неповноцінності, уразливу, невпевнену в собі, невдачливу; і «узурповану» батьківською безмірною любов'ю, яка бажає якомога швидше вирватися з цієї гіперопіки;

– сім'я багатодітна може виховати не тільки дружних дітей, колективістів, а й дітей, педагогічно запущених з асоціальною і навіть антисоціальною поведінкою, якщо батьки зайняті постійним добуванням засобів для існування, а життя і виховання дітей не організовано і неконтрольовано;

– сім'я неповна через нестачу материнського або батьківського впливу може породити маскулінізацію дівчаток і фемінізацію хлопчиків;

– сім'я з низьким матеріальним забезпеченням, що знаходиться за межею бідності, але з різних причин (безробіття, низька заробітна плата, алкоголізм батьків, невміння будувати бюджет сім'ї), може породити різні наслідки: позбавлення дітей необхідного в задоволенні матеріальних і духовних потреб (гальмується розвиток дітей), експлуатацію дітей в якості здобувачів матеріальних благ (залучення в трудову діяльність, яка не відповідає віку і підготовленості, що підриває фізичні сили, поєднані з ризиком для життя, відривом від навчання) [12].

I. Трубавіна стверджує, що проблема попередження і подолання негативної девіантної поведінки дітей та молоді – актуальна проблема сучасної педагогічної науки, бо сучасних досліджень у цій галузі, узагальнення практичного досвіду дуже мало. Зараз ми маємо зовсім інші суспільно-політичні та економічні умови життя, інші орієнтири в суспільстві, інші

інтереси молоді з одного боку і з іншого – різке розшарування, зубожіння населення, поширення наркоманії, алкоголізму, проституції, злочинів та правопорушень серед неповнолітніх. Причинами цього є:

- 1) недоліки виховної роботи в системі освіти;
- 2) особливості нашого законодавства: відповідальність за особливо тяжкі злочини неповнолітні несуть з 14 років, лише з 11 років до них можуть бути застосовані примусові виховні заходи (обмеженні дій, поведінки у спеціальних закладах для неповнолітніх);
- 3) недоліки роботи державних служб, що займаються неповнолітніми;
- 4) нестабільність у суспільстві;
- 5) вільний доступ неповнолітніх до ЗМІ, які тиражують насильство, розпусу, культ сили;
- б) втрата можливостей позитивно реалізувати себе через чесну працю (неповнолітні хоч і мають право на трудоустрій, але реально реалізувати це право в умовах безробіття дорослого населення не можуть) [42, 46].

Т. Єрмолаєва [13, 177-180] вказує на ситуацію екстремального існування, як на одну з причин виникнення девіантної поведінки у неповнолітніх. Це означає, що з раннього віку дитина відчуває відторгнення, неприйняття батьками, незадоволення ними своїх потреб, не відчуває почуття захищеності, постійно залежить від батьків, які можуть задовольнити потреби дитини. Але дитина не доходить до повного позбавлення життєво важливих умов існування, але перебуває в страху перед цим. Все це сприяє підвищенню особистісної тривожності, соціальній дезадаптації, формуванню почуття провини (нереалізовані можливості, неможливість злиття з іншою людиною). Усе це приводить до формування схильності перекладати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам, обставинам, іншим людям. Після цього починається відчуження від сім'ї; свою гіпертрофовану незалежність дитина реалізує через участь у випадкових компаніях і групах [13, 178]. Досвіду пристосування дитини замало, вона підлягає осміху, прямому вигнанню, що приводить до соціального відчуження. Отже, виникає проблема

самоствердження будь-якими засобами, у тому числі ліквідації психотравмуючих ситуацій, усунення тих, хто за думкою злочинця винен у цьому. І все це привертає увагу батьків, родичів, хоча і приносить дитині покарання. Сприяє виникненню такої ситуації і відсутність поведінкових патернів, які допомагають успішній адаптації [13, 185].

Разом з тим девіантна поведінка не завжди стає делінквентною, а сім'я є не єдиним, хоча й визначальним фактором виховання і розвитку дитини.

Відповідно до умов, що негативно впливають на виховання й забезпечення розвитку дітей А. Капська виокремлює:

– соціально-демографічні – неповні, багатодітні сім'ї, що перебувають у процесі розлучення тощо;

– матеріально-побутові – малозабезпечені сім'ї, де є безробітні тощо;

– медико-соціальні – сім'ї, де є інваліди, алкоголіки, наркомани, психічно хворі тощо;

– психологічні та соціально-педагогічні – сім'ї, де простежується недобра психологічна атмосфера, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна некомпетентність батьків тощо:

1) неблагополучні сім'ї – неповні, які ведуть аморальний спосіб життя, із стійкими конфліктами між батьками і дітьми;

2) діти, які знаходяться в несприятливих сімейних умовах; у конфліктних взаєминах з батьками, вчителями, однолітками; які залишилися без опіки батьків;

3) вихованці дитячих будинків і шкілінтернатів; важковиховувані підлітки, які здійснюють антигромадські вчинки, хуліганські дії, жебракують, мають аморальну, протиправну, агресивну поведінку, вживають алкоголь, наркотики, психотропні речовини;

4) діти, які випробовують насильство за місцем проживання і навчання; мають внутрішньо особистісні проблеми, невпевненість в собі, боязкість, сором'язливість;

– соціально-правові – сім'ї, де простежуються криміногенні прояви

способу життя, є раніше засуджені тощо [25].

Розглядаючи сім'ї хворі на алкоголізм та наркоманію І. Трубавіна виділяє такі проблеми, пов'язані із вживанням алкоголю та наркотиків: конфлікти в сім'ї, невиконання подружніх, батьківських та материнських обов'язків; втрата поваги; матеріальні труднощі; внутріутробне враження плоду; неправильне виховання та юнацький алкоголізм і наркоманія серед дітей; злочинність [51, 66].

Діти батьків, які ведуть аморальний та делінквентний спосіб життя, втрачають нормальні родинні зв'язки і почуття, в них немає зразку позитивного способу життя, вони втягуються батьками в розпусту та правопорушення, кидають навчання, не бажають працювати, набувати професію, втрачають моральні ідеали. В них спостерігаються затримки в розвитку, труднощі спілкування з однолітками (вони ж знають більше за них, ведуть дорослий спосіб життя), що можуть використати дорослі для маніпулювання ними (доведи, що ти не маленький, зможеш це зробити) [51, 66].

Разом з тим, члени сімей де дорослі зловживають наркотиками чи алкоголем відчують на собі зменшення матеріального благополуччя, впевненості в завтрашньому дні, емоційну напругу, страх за сім'ю, безсилля зупинити цей процес. Сім'ї втрачають внутрішньо сімейні зв'язки (родинні почуття, почуття безпеки, сімейні ролі), замикаються в своїх проблемах вдома, втрачають зв'язки з мікро – та макросередовищем, лишаються сам на сам із залежністю членів сім'ї. Ще однією з проблем такої сім'ї є співзалежність – особистісне утворення у дружини алкоголіка, яке розвивається внаслідок тривалої концентрації на проблемах того, хто п'є і характеризується само відторгненістю, ігноруванням свої обов'язків щодо дітей, що приводить до деградації морального обличчя, порушення емоційної, психічної, соматичної сфери; все це приводить до погіршення умов для соціалізації, виживання, захисту і розвитку дитини: діти страждають від неуважного ставлення, відсутності турботи з боку дорослих, жорстокої поведінки дорослих, схильні до девіантної поведінки, мають психопатії, граничні психічні розлади, відхилення

в особистому розвитку, схильні до дитячого алкоголізму [51, 67]. Вони виростають агресивними, їм властиве прагнення помсти; в житті такі діти прагнуть від усіх негараздів захищатися самостійно. Яскраво вираженим є прагнення якомога раніше порвати стосунки з сім'єю. Дівчатка рано виходять заміж, часто за будь-кого; хлопчики шукають роботу, що пов'язана з переїздом в інше місто.

Як вказує І. Трубавіна, основна цінність демократичного суспільства – це людське життя. Тому робота з сім'єю з попередження в ній насильства щодо членів сім'ї повинна стати одним з напрямків соціального педагога. Але державна соціальна сфера і силові структури ще не мають системи попередження насильства в сім'ї, супроводу сімей, де є насильство, діти і батьки не знають своїх прав і обов'язків, що спричиняє насильство в сім'ї, але не знімає відповідальності за його наслідки. Існує проект Закону України щодо попередження насильства в сім'ї, але мало хто з дорослих з ним знайомий.

Для дитини є важливими довіра до батьків, почуття захищеності в сім'ї. Вони втрачаються при насильстві в сім'ї. Діти в таких сім'ях засмучені, розчаровані, неврівноважені навіть при незначних труднощах, думають, що вони є причиною розладу в сім'ї, не вміють висловлювати свої почуття та емоції, вразливі, нездатні контролювати ситуацію, вперті, агресивні, мовчазні, переживають відчуття страху, бентеження, приниження, безсилля, гніву на батька, вважають свою сімейну ситуацію особливою, себе – нікому не потрібними, неважливими людьми, які не заслуговують уваги та турботи, не можуть адекватно реагувати на ситуацію, виправдовують биття любов'ю. Слід зазначити, що первинні стресові фактори (насильство, втрата) позначаються на інтелектуальному, емоційному, фізичному, духовному розвитку дитини, що є помітним для оточення і інколи викликає глузування з цих дітей однолітками. Все це поглиблює стресовий стан дитини погіршує її здоров'я (з'являється енурез, заїкання, головний біль, біль у животі, порушення сну), може привести до девіантної чи адитивної поведінки. Але дитина при цьому продовжує любити своїх батьків, ідеалізувати їх, виправдовувати їх вчинки та поведінку,

прагне повернутися до них, вважає, що батьки змінилися на краще, засуджує умови життя і середовище сім'ї, але не самих батьків. Підлітки більш реально оцінюють своїх батьків, але мають надію на зміну батьків у кращий бік, приймають обставини життя в сім'ї з насильством як звичайні.

Насильство в сім'ї за даними ЮНЕСКО, є прихованим від очей суспільства і статистики, майже завжди найбільш стійке, від нього не є вільним будь-яке суспільство, будь-яка культура, в межах якої воно передається з покоління в покоління, перетворюючи вихованих у насильстві дітей у жорстоких дорослих [51, 82].

За офіційними даними, насильство в сім'ї – досить поширене явище в Україні. За свідченням дітей, з жорстокістю вони вперше зустрічаються у власній сім'ї, з боку батьків та старших братів і сестер. Насильство в сім'ї розглядається як: порушення прав людини; приклад примусового контролю, який одна людина практикує над іншою; домагання, будь-які дії чи бездіяльність, що складаються з поганого фізичного, психологічного та сексуального поведіння члена сім'ї з жінкою та іншими членами великої сім'ї [51, 83].

Науковці В. Приходько, І. Трубавіна, А. Капська, К. Левченко виділяють такі види насильства: фізичне, психологічне, економічне, сексуальне.

Фізичне насильство – завдання фізичного болю, тілесних ушкоджень чи навіть вбивство, насильницьке спонукання до будь-чого, а також запровадження до дитини різних заборон, обмежень її прав і свобод.

Медичне насильство – недбалість чи несвоєчасність надання допомоги, видачі ліків, умисне передозування препарату чи, навпаки, навмисна відмова дитині в отриманні необхідних ліків.

Зневага – безвідповідальність і невиконання членами сім'ї, опікуном своїх обов'язків щодо дитини, що призводить до різного виду порушень її прав [35, 74].

Насильство економічне – створення повної економічної залежності від держави, суспільства, батьків, повний контроль за витратами грошей.

Сексуальне насильство – зґвалтування, примушення займатися сексом проти волі людини, сексуальні переслідування при відсутності ніжних почуттів [35, 72].

Психологічне (емоційне) насильство – завдання дитині душевних страждань, фізичного болю, її ізоляція, формування і розвитку у неї почуття страху, висловлювання погроз на її адресу, висміювання, дратування, кривдження, приниження гідності [35, 74].

Неблагополуччя в сім'ї в тому чи іншому ступені практично завжди веде до неблагополучного психічного розвитку дитини, в розумінні дисгармонії дозрівання емоційно-вольової сфери, тобто переважно характеру людини. А який характер, такі і взаємини людини з іншими людьми, таке і її щастя.

Отже, з вище зазначеного можна зробити висновки про те, що проблематика насильства над дітьми із неблагополучних сімей, незважаючи на всю її важливість і актуальність, дотепер не має єдиної теоретичної і дослідницької парадигми і потребує нових досліджень програм, оригінальних методичних підходів, пильної уваги до нового напрямку в освіті та вихованні.

У роботі з дітьми, які зазнали насильства, учитель, соціальний працівник, практичний психолог, по суті справи, повинні виконувати психотерапевтичні функції.

Одним із типів неблагополучної сім'ї, за І. Трубавіною, є та, що пережила втрату (члена сім'ї, роботи, місця проживання, здоров'я) і втратила здатність виконувати свої функції. При цьому ознакою неблагополуччя є втрата або погіршення зв'язків з членами сім'ї і мікро середовищем, звичного статусу в суспільстві і сім'ї, зміна функції, що впливає на якість реалізації сім'єю, своїх прав у суспільстві та членів сім'ї у родині, порушення членами сім'ї внаслідок цього морально-правових норм. Отже, на сім'ю впливають різноманітні первинні і вторинні стресові фактори, що дозволяє характеризувати її стан у такому випадку як кризовий.

Стресові ситуації – це ті, з яких людині важко знайти вихід і які негативно впливають на її існування. Оскільки сім'я має мету, засоби

життєдіяльності, які забезпечують її існування і виконання функцій, то стресова ситуація для сім'ї – це та, з якої вона не може вийти без втрат чи негативних змін.

Р. Паже [32] розрізняє втрати:

1). пов'язані із становленням особистості, її ростом, розвитком (втрати зв'язку з матір'ю, але набуття зовнішнього світу; втрати уваги, часу спілкування і набуття колективу). Це втрати без яких не можна обійтися, людина стає через їх переживання більш досвідченою;

2). пов'язані з ситуацією несподіванкою [32, 6].

Причини втрат можуть бути різноманітними: економічними, ідеологічними, політичними, емоційними, правовими, релігійними, медичними, педагогічними, але результат один – втрата, яка є горем для сім'ї та її окремих членів. Горе виражається через перший шок, образу, недовіру, відчуження через кілька днів, самотність, агресію, озлоблення, розчарування, провину, страх, розпач, інколи – мстивість.

При втраті діти відчують те ж, що й дорослі, але не можуть виразити це словами, слабо розуміють, що діється, відчують себе винними в чомусь. Вони буквально розуміють пояснення: пішов (у розумінні помер) – переноситься ними на всіх тих, хто вийшов за чимось з будинку. Р. Паже виділяє особливості переживань у дітей: шок, заперечення, угода з собою, злість на себе та інших, прийняття, розуміння, вміння подолати втрати. Ж. Шимкене вважає, що розрив родинних зв'язків позначається на дітях різним чином. Характерним у таких випадках є порушення свідомості, контролю за поведінкою, міжособистісних стосунків, емоційно-вольової сфери, мислення, зниження самооцінки. Це виявляється у: переносі провини на інших, відсутності почуття провини при порушенні морально-правових норм, неспокої, слабкому контролю за поведінкою, малому обсязі уваги, нестатку передбачуваності; невірі у кращі зміни, неможливості радіти з виконання завдань, низькому рівню самооцінки; невмінні організувати свій відпочинок, показі ворожої залежності, вимаганні уваги, недовірі, прагненні контролювати всі ситуації. нестійких стосунках з

людьми; труднощах визначити власні почуття, їх неадекватному вираженні, невмінні визначити почуття інших; проблемах з визначенням причин і наслідків, логічним мисленням, передбачуванням; проблемах, пов'язаних із слуховим сприйняттям, вираженням себе вербально, у здійсненні рушійних функцій, відставанням у розвитку.

Р. Паже характеризує дитину, яка втратила сім'ю таким чином: вона буде шукати ідеал, авторитет, референтну групу, буде сама виконувати функції батьків (заробляти гроші, красти, просити, доглядати за собою). Для дітей із неповних і розлучених сімей, згідно з А. Холманом [56] характерні: негативний стереотип у суспільстві, причини їх неадекватної поведінки завжди пояснюються неповною структурою сім'ї, хоча це не завжди так. Для дітей з таких сімей характерні відхилення в міжособистісних стосунках і навчанні (підлітки та юнаки і дівчата), афективні і поведінкові реакції (у дітей, які надавали великого значення батьківським стосункам), виконання невідповідних ролей (якщо батьки демонструють залежну поведінку) [56, 58].

Особливості роботи з сім'ями, які пережили втрату полягають у реабілітації:

- 1). попередити розпад сім'ї;
- 2). відновити життєдіяльність сім'ї на нормальному рівні в нормальних умовах [51, 102].

Також, труба віна розглядає проблеми бездітних сімей, це відновлення здатності членів подружжя мати дітей або пошук прийомної дитини. В багатодітних сім'ях проблемою є матеріальне забезпечення дітей, нестабільність статусу у суспільній свідомості, соціально-рольова нестабільність у сім'ї, наявність споживацьких життєвих установок. Причиною неблагополуччя малодітних сімей є проблема внутрішньо сімейного спілкування, наявність егоцентричних якостей у дитини, проблема авторитету і лідерства членів подружжя. В малодітній сім'ї проблемою є адаптація подружжя до сімейного життя, вироблення спільної моделі сімейного життя, відокремлення від батьківських сімей, розподіл соціальних ролей і оволодіння

різними функціями сім'ї. Неповні сім'ї погано адаптуються до нового статусу в соціумі, існує проблема виховання дітей через відсутність когось із батьків, матеріальні умови життя сімей, можливість розвитку у батьків та дітей девіантностей типу: «нерозвиненість батьківських почуттів», «емоційне відторгнення», комплексу неповноцінності у дітей чи батьків. В первинній сім'ї причиною неблагополуччя є: вироблення власної моделі родинного виховання, яка відрізняється від батьківських, перерозподіл ролей та обов'язків у сім'ї у зв'язку з появою дитини. У вторинній сім'ї відбувається згасання подружніх почуттів, кохання при накопиченні проблем сім'ї, виховання дітей; збільшення самотійності дитини і внаслідок цього – конфлікт між батьками і дітьми; конфлікти між чоловіком і дружиною з приводу самотійності дітей, їх виховання. Позашлюбна сім'я стикається з проблемою неоформлених стосунків, що позначається на обов'язках щодо членів сім'ї, стосунках з мікро середовищем. Відсутнє чітке уявлення про майбутнє сім'ї, розуміння у мікро середовищі. Присутня напруга очікування визначеності подружніх стосунків. Причина проблем вторинношлюбної сім'ї це – ефект ореолу (стереотипи переваг попереднього чоловіка чи дружини у порівнянні з новим партнером). Дискантна сім'я – це сім'я у якій члени сім'ї на відстані від неї з різних причин. Проблема: епізодичність виховних впливів на дітей, брак сімейних стосунків, що призводить до «емоційного відторгнення» батьків дітьми, протиставлення батьківських ставлень до дітей, нерозумінням дітей з мікро середовищем, неузгодженість поглядів батьків на виховання дітей. В різнорідній сім'ї (соціально-гетерогенна сім'я, в якій різне освітнє, соціальне становище чоловіка і дружини) головною проблемою є: самореалізація членів сім'ї, неузгодженість поглядів, цінностей, цілей подружжя, приховування сімейних негараздів з причини ревнощів, підозри, наявність у кожного з членів подружжя власних інтересів і мікро середовища, лідерство одного із членів сім'ї у поєднанні з авторитарним стилем спілкування викликає негативізм і опір з боку інших членів сім'ї; діти або несамостійні, неініціативні, або з девіантною поведінкою. Опікунська сім'я має такі проблеми: соціальний статус опікунів –

робітники, службовці, пенсіонери, який є мало оплачуваним і вимагає додаткових пошуків роботи; вік – 50 % опікунів старше 50 років, найчастіше це – бабусі; відсутність досвіду виховання нерідних дітей і проблеми адаптації цих дітей в опікунській сім'ї та новому мікро середовищі, прискореної підготовки дітей до дорослого життя: у 18 років вони повинні вже самостійно розв'язувати всі життєві проблеми, мати роботу, житло. Сім'ї з засудженими батьками чи старшими чи старшими братами характеризуються незадоволеністю дитини відсутністю батька, негативним ставленням матері до відсутності батька, яке вона переносить на дитину, погане ставлення мікросередовища до такої сім'ї, присутнє насильство щодо дітей у сім'ї.

Отже, зробивши аналіз наукової літератури, ми прийшли до висновку, що існують різні підходи науковців щодо визначення категорій неблагополучних сімей. Одні з них приділяють увагу типу виховання дитини в сім'ї, та його наслідкам. Інші звертають увагу на переживання самої дитини в сім'ї. Деякі виділяють значення сімейного устрою для виховання дитини. Але найбільш детальну і змістовну характеристику неблагополучних сімей дає І. Трубавіна. Саме на її класифікацію ми і будемо спиратися в своєму дослідженні.

1.3. Види соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями

Особливе місце у роботі з неблагополучними сім'ями належить соціальним педагогам, які створюють педагогічні умови для благополуччя сім'ї, що дозволяє їй набути позитивного соціального досвіду, засвоїти соціальні цінності і організувати свою життєдіяльність на цій основі.

Виходячи з цього, завданнями соціального педагога у роботі з неблагополучною сім'єю є:

- виявлення випадків порушення прав людини в сім'ї, причин неблагополуччя, інформування про них органів влади;
- профілактика девіантної поведінки в сім'ї та суспільстві, рецидивів

порушення прав членів сім'ї у родині та суспільстві;

- пропагування ідеальної моделі сімейного життя, здорового способу життя;
- правова і психолого-педагогічна просвіта населення з питань сім'ї та шлюбу, прав людини;
- організація предметного спілкування членів неблагополучних сімей між собою, з іншими сім'ями для подолання причин неблагополуччя;
- різноманітна допомога в організації життєдіяльності сім'ї, створенні умов для її функціонування, самореалізації і розвитку її членів [51, 4-5].

Розрізняють такі види соціальної роботи: соціальне обслуговування, соціальна профілактика серед дітей, соціальна реабілітація та супровід дітей. Вони реалізуються в практичній діяльності соціального педагога шляхом використання різноманітних методів, прийомів і форм соціально-педагогічної роботи. Особливості сім'ї і мета та завдання соціальної педагогіки дозволяють розкрити специфіку цих видів роботи.

Соціально-педагогічне обслуговування – вид соціальної роботи, який спрямований на задоволення потреб і розв'язання поточних проблем, протиріч сім'ї, які виникають у процесі її життєдіяльності через надання різноманітної допомоги сім'ям та її членам [51, 36]. Така допомога здійснюється шляхом надання сім'ї різноманітних виплат, гарантованих державою в законодавчому порядку; надання малозабезпеченим сім'ям різних видів матеріальної підтримки (одяг, медикаменти, харчування, санаторні путівки, оздоровлення членів сім'ї тощо); психологічна підтримка сім'ї в складних життєвих ситуаціях; надання різноманітних консультативних послуг сім'ї; створення мережі організацій для надання культурно-освітніх і фізично-оздоровчих послуг членам сім'ї, забезпечення її змістовного дозвілля (центри дозвілля, навчальні курси, клуби та гуртки за інтересами, школи молоді сім'ї тощо). Обслуговування ґрунтується на цілісності і збалансованості державних, громадських та приватних соціальних програм, на координації функцій соціальних працівників, суб'єктів соціальної роботи.

Реабілітація – це система заходів, які мають за мету швидке і найбільш повне відновлення повноцінного функціонування різноманітних категорій населення [22, 122-123].

Соціально-реабілітаційна робота з неблагополучною сім'єю спрямована насамперед, на відновлення виховного потенціалу сім'ї, захист прав членів родини у кризових ситуаціях, зміну соціального та сімейного статусу окремих членів сім'ї. Об'єктами соціальної реабілітації в сім'ї є члени родини, які зазнають у ній різних форм психічного, фізичного та сексуального насильства; сім'ї, які за певних умов послабили або неправильно реалізують свою виховну функцію; сім'ї, у яких окремі члени потребують медичної або професійної реабілітації.

Соціально-педагогічна реабілітація – це комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом і сім'єю суспільних зв'язків та відносин унаслідок погіршення стану здоров'я, стійких розладів функцій організму (інвалідність); зміни статусу (особи похилого віку, безробітні, біженці); умов життя (смерть членів сім'ї, втрата житла тощо). Метою цих заходів є повернення сім'ї до виконання її функцій, формування в особистості позитивного ставлення до життя, праці, навчання. Реабілітація спрямована на конкретну особистість чи сім'ю, але у певному соціумі, що зумовлює вибір заходів для відновлення їх можливостей і потенціалу на основі врахування зв'язків з мікро середовищем, його особливостей. Соціально-педагогічна реабілітація сім'ї повинна бути спрямована на відновлення соціального і виховного потенціалу сім'ї, захист її прав у кризових ситуаціях, що дозволить їй повернутися до функціональної спроможності у суспільстві, знайти мету життєдіяльності і місце у мікро- і макросередовищі, самостійно розв'язувати проблеми. Реабілітація здійснюється як фахівцями, так і самою особистістю у спільній діяльності. Вона передбачає комплекс заходів застосовувати які важливо на початку виникнення проблеми, доки особистість чи сім'я не відновили свої функції та життєдіяльність. Ця допомога залежить від потреб клієнта, характеру його проблем. Важливим в процесі реабілітації є врахування

якості життя людини чи групи людей, на скільки вони задоволені працею чи навчанням, своїм оточенням, соціальними та політичними умовами, чи вірять вони в досягнення щастя, гармонії, самореалізацію.

Вимірюється якість життя через оцінку таких показників, як:

- 1) фізичний стан і функції;
- 2) психологічна сфера (пізнавальна діяльність, емоційна сфера, самооцінка);
- 3) рівень незалежності;
- 4) соціальні стосунки;
- 5) оточуюче середовище.

Тому соціально-педагогічна реабілітація повинна здійснюватися в залежності від проблем в сім'ї та особистості на рівні з медичною, психологічною, соціальною допомогою. Це допоможе з різних боків розв'язати проблему сім'ї чи окремо дитини. Реабілітація здійснюється на базі спеціалізованих служб, які виконують захисну, відновлюючу, компенсаторну та профілактичну функцію, через створення умов у суспільстві, мікросередовищі, вдома для особистості та сім'ї. У суспільстві це: соціально-реабілітаційні і кризові центри, застосування соціально-реабілітаційних програм; у мікросередовищі – організація спілкування і різноманітної діяльності, навчання самообслуговуванню та самопомозі (у випадку інвалідності), формування чи відновлення соціального досвіду, у сім'ї – укріплення родинних зв'язків, подолання відчуженості дитини від сім'ї, корекція стосунків, пошук і розміщення дитини у прийомну сім'ю.

М. Галагузова та Л. Мардахасва [22] вважають, що реабілітація являється найважливішою в системі роботи з сім'єю, так як проводиться на всіх етапах спілкування з нею.

Після реабілітаційних заходів проведених з неблагополучними сім'ями, здійснюється соціальний супровід даних сімей, який спрямований на: подолання рецидивів неблагополуччя, надання можливостей сім'ї для подолання причин і наслідків неблагополуччя, навчання самотійному

розв'язанню проблем.

Соціально-педагогічний супровід – це довготривала, різноманітна допомога різним типам неблагополучних сімей, яка спрямована на створення умов для ліквідації причин неблагополуччя, форсування формування здатності сім'ї самій розв'язувати її проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний і виховний потенціал, права в суспільстві; корекцію і покращення внутрішньо сімейних стосунків, стосунків сім'ї із мікро- і макросередовищем [51, 38].

О. Козій визначає соціальний супровід неблагополучної сім'ї, як роботу соціального педагога з сім'єю, яка спрямована на підтримку сім'ї в різних видах її життєдіяльності, формування здатності сім'ї самотужки долати свої труднощі, надання допомоги сім'ї з метою розв'язання різних проблем.

Соціально-педагогічний супровід здійснюється шляхом надання сім'ї різних видів матеріальної та психологічної допомоги, соціальних послуг, консультування, захисту інтересів сім'ї в органах державної влади. Тривалість соціального супроводу окремої сім'ї залежить від гостроти проблем, які існують у сім'ї, рівня розвитку адаптаційного потенціалу членів сім'ї, ступеня функціональної спроможності сім'ї щодо самостійного подолання труднощів.

Супровід як вид соціальної роботи вимагає тривалого часу здійснення такої роботи, оскільки він повинен враховувати [32]:

- індивідуально-психологічні особливості окремих членів сім'ї та родини в цілому як системи; причини неблагополуччя;
- інституціональність сім'ї, що поділяє неблагополучні сім'ї на дві категорії: шлюбні та позашлюбні. Позашлюбні сім'ї не дають змоги в повному обсязі захищати права членів подружжя, дітей; спиратися на обов'язки членів сім'ї відносно один до одного;
- наслідки сімейного неблагополуччя для кожного члена сім'ї окремо;
- комплекс сімейних проблем, які розв'язуються командою фахівців у

співпраці з кожним членом сім'ї;

- неможливість однією послугою відновити сімейне благополуччя: це вимагає тривалої роботи із спрямуванням сім'ї на саморозвиток і самостійне розв'язання проблем;

- необхідність працювати із сім'єю в різних умовах: вдома, в ЦССМ, спільно з вчителями дітей, в мікросередовищі (з сусідами, на вулиці, з близькими родичами тощо), що вимагає дотримання законності при соціальному інспектуванні сім'ї, конфіденційності, особливої етики;

- особливості сімейних стосунків: «батько – діти», «мати – діти», «діти – діти», «чоловік – дружина», розподіл влади у сім'ї, що вимагає системного та індивідуального підходу до роботи з сім'єю;

- ситуацію в сім'ї: складну, кризову, термінальну тощо, що вимагає різних тактик і методів роботи з сім'єю.

Змістом соціально-педагогічного супроводу є послуги сім'ї та окремим її членам, які спрямовані на досягнення мети соціальної роботи і розв'язання завдань супроводу. Ці послуги забезпечують:

- реалізацію прав людини в сім'ї;
- реалізацію прав члена сім'ї у родині;
- різнобічний розвиток особистості дорослого і всебічний розвиток дитини.

Така спрямованість супроводу означає врахування її особливостей як соціального інституту, соціальної системи, первинного колективу. Тому соціальний супровід своїми окремими завданнями щодо сім'ї повинен мати [15]:

- навчання членів сім'ї дотриманню і реалізації прав людини і прав членів сім'ї, захисту прав своєї сім'ї у суспільстві;

- формування у членів сім'ї життєвих сімейних умінь та навичок, які дозволяють їм без сторонньої допомоги захищати свої права і, на цій основі, - створювати самостійно умови для свого особистого розвитку і розвитку сім'ї в цілому;

- формування у сім'ї здорового сімейного способу життя через включення в кращі стосунки, діяльність, спілкування;
- відновлення сімейних стосунків і збереження цілісності сім'ї.

Етапами соціально-педагогічного супроводу неблагополучної сім'ї є:

1. Виявлення неблагополучних сімей до соціального педагога для подолання кризової ситуації. Неблагополучні сім'ї можуть бути виявлені: шкільними психологами, класними керівниками, вчителями, міліцією, сусідами, які зобов'язані повідомити про порушення прав людини в сім'ї органи державної влади. Якщо сім'я переступила морально-правові норми суспільства і знаходиться на обліку в міліції, то шансом залишення батьківських прав, попередження розлучень є робота сім'ї за контрактом з соціальним педагогом; у разі зняття сімейної кризи, її наслідків, причин сім'я знов починає існувати своїм життям, але під наглядом соціального педагога і міліції. Неуспіх роботи за контрактом приводить до дій органів влади по захисту прав людини..

2. Знайомство з сім'єю, збір інформації про неї, визначення її проблем, формування позитивної мотивації до участі в роботі з соціальним педагогом.

3. Подолання опору окремих членів сім'ї роботі через опосередкований вплив інших членів сім'ї, роз'яснення необхідності роботи, звернення до позитивного в сімейних стосунках, інформування про наслідки без діяльності, показ перспектив роботи.

4. Досягнення згоди сім'ї на спільну соціально-педагогічну роботу, укладання та підписання контракту між соціальним педагогом (працівником) та сім'єю.

5. Подолання наслідків сімейного неблагополуччя, усунення його причин, стабілізація та корекція стосунків, встановлення зв'язків сім'ї з мікро- та макросередовищем.

6. Профілактика рецидивів неблагополуччя, спрямування сім'ї на самовизначення і самостійне розв'язання проблем. Перевірка результатів роботи через опосередкований чи безпосередній нагляд.

7. Вихід соціального педагога з сім'ї, закінчення строку дії контракту. Аналіз результатів соціально-педагогічного супроводу, надання сім'ї пропозицій щодо варіантів подолання можливих проблем.

Бажаним результатом соціально-педагогічного супроводу сім'ї як системи є:

1) відновлення і виконання нею своїх функцій (репродуктивної, соціалізації дітей, економічної і господарсько-побутової, психотерапевтичної, комунікативної);

2) відновлення внутрішньо сімейних зв'язків і їх стабілізація емоційна та фізична близькість, спільне проживання із спільним веденням господарства і виховання дітей; юридична фіксація шлюбу;

3) відновлення зв'язків сім'ї з мікросередовищем (стосунки на роботі, в школі);

4) відновлення зв'язків із макросередовищем (контакти з колишньою Батьківщиною, відзначення державних, національних, релігійних свят, адаптація до мовного середовища).

З точки зору соціальної роботи найбільшої уваги з боку соціальних служб потребують сім'ї, яким потрібна соціальнопсихологічна, соціально-педагогічна допомога. До таких відносяться типи сімей, залежно від виконання ними виховної функції. Це так звані неблагополучні сім'ї. До неблагополучних відносяться сім'ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості через ті чи інші причини. В результаті цього в таких сім'ях об'єктивно чи суб'єктивно складаються несприятливі умови для виховання дитини. Ці сім'ї характеризуються певними негативними проявами:

- батьки зловживають спиртними напоями, наркомани, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими нормами суспільства (тобто припускають різні види правопорушень);

- з низьким морально-культурним рівнем батьків;

- неповні сім'ї;

- зі стійкими конфліктами у взаємостосунках між батьками;

- зовні благополучні сім'ї, які допускають серйозні помилки, прорахунки у системі сімейного виховання внаслідок низької педагогічної культури та неосвіченості. Причому, такі помилки і прорахунки в системі сімейного виховання носять не ситуативний, а стійкий характер. Тобто в таких сім'ях постійно порушуються певні педагогічні вимоги.

Однією із обов'язкових складових соціального супроводу неблагополучної сім'ї є соціальне інспектування, яке вперше введено в Україні у 2001 році і дає право соціальному працівнику входити в сім'ю (за законом «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»). Соціальне інспектування неблагополучної сім'ї – це перевірка, оцінка та облік порушень прав людини у сім'ї, умов життєдіяльності сім'ї, які цьому сприяють. Соціальне інспектування є початком соціального супроводу неблагополучної сім'ї і здійснюється протягом тривалого часу для перевірки ефективності соціальної роботи з сім'єю.

Соціальне інспектування здійснюється соціальним працівником центру соціальних служб для молоді спільно з дільничними інспекторами міліції, працівниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

Об'єктами соціального інспектування є:

- сім'ї, де дитина перебуває на обліку в службі у справах неповнолітніх, кримінальній міліції у справах неповнолітніх, скоїла правопорушення чи злочин; умовно засуджена, знаходиться у школі соціальної реабілітації, повернулась з місць позбавлення волі, перебуває на обліку у наркологічному диспансері, не відвідує школу, повернена з притулку для неповнолітніх у сім'ю;

- сім'ї, де дорослі члени сім'ї знаходяться на обліку в міліції, наркологічному диспансері, умовно засуджені за порушення прав людини в сім'ї, перебувають на обліку у службі у справах неповнолітніх як неблагополучна сім'я.

При здійсненні соціального інспектування сім'ї соціальний працівник виконує такі функції:

- діагностичну (виявляє чи є порушення прав людини в сім'ї);
- оцінну (на скільки порушуються права людини в сім'ї);
- попереджувально-профілактичну (щодо рецидивів порушення прав людини);
- інформаційну (повідомлення органів державної влади про порушення прав людини в сім'ї);
- наглядово-контрольну;
- охоронно-захисну (вилучення дитини з сім'ї до притулку для неповнолітніх);
- комунікативну;
- координаційну (залучення до роботи інших фахівців: медиків, психологів, юристів).

На основі проведеного інспектування сім'ї, при необхідності, здійснюється втручання в її життєдіяльність соціальним педагогом.

Одним із видів соціальної роботи є соціальна профілактика, яка спрямована на локалізацію, обмеження, виявлення, попередження і запобігання соціальних відхилень, негативних явищ, впливів та їх наслідків на життя і здоров'я людей, усунення причин і умов виникнення асоціальної поведінки. Соціально-педагогічна профілактика – це система заходів, спрямованих на створення умов для попередження утиску прав сім'ї та її членів, негативних явищ і впливів, виявлення і подолання цих явищ, утиску прав, їх наслідків. Основними напрямками соціально-педагогічної профілактики є: підготовка молоді до сімейного життя, роз'яснення прав сім'ї та її членів у суспільстві, самим сім'ям, формування відповідального батьківства, попередження сімейних конфліктів, виявлення потенційно неблагополучних сімей, попередження розлучень, помилок у вихованні дітей, пропагування сімейного способу життя, здорового способу життя.

Одним із шляхів соціально-педагогічної профілактики є розроблення таких спеціальних програм педагогічної освіти і просвітництва батьків, які б сприяли повноцінному функціонуванню сім'ї і попередженню проблем у

взаємовідносинах дітей і батьків.

Наприклад, при роботі з сім'єю, у якій при вихованні дитини застосовують насилля, необхідно пояснити членам сім'ї негативні наслідки фізичного покарання дітей і роз'яснити гуманістичні методи виховання. Організація педагогічного просвітництва батьків цієї категорії спрямована на те, щоб вони зрозуміли різницю між допустимою і недопустимою поведінкою, оскільки батьки часто не усвідомлюють наслідків, до яких може привести фізичне покарання їхньої дитини. Це усвідомлення веде за собою вироблення адекватних прийомів для вирішення виникаючих труднощів. Батьків потрібно навчити помічати та розуміти інформацію, яку до них доносять діти і враховуючи її підбирати відповідні методи виховання. Також необхідно створити систему гуманізації взаємовідносин батьків з дитиною, яка формується з народженням дитини і проходить крізь всі періоди її розвитку.

В програмі налагодження гуманістичних взаємовідносин дітей і дорослих обов'язковою умовою є добровільне співробітництво батьків і спеціалістів. Програма роботи з батьками підбирається в залежності від факторів, які можуть визвати їх жорстоке поводження з дитиною. Наприклад, жорстоке поводження з неповнолітніми дітьми часто є наслідком самотності і стомленості матері, яка весь день знаходиться сама, в напрузі, без будь-якої підтримки.

Педагогічне просвітництво включає діяльність інформаційного і навчаючого плану по розгляданню основних закономірностей і базових етапів розвитку дитини, вікових психологічних факторів становлення її особистості на конкретних стадіях, типових критичних ситуацій, проблем кожного віку і вироблення спільних рекомендацій по їх вирішенню [22, 118-119].

Соціальні педагоги повинні займатися агітацією ненасильницького виховання, пояснювати, що існує безліч методів, з допомогою яких можливо виховати в дітях слухняність, відповідальність, не застосовуючи тілесні покарання. Наприклад, хвалити дітей за гарні вчинки, розмовляти з дітьми в тоні поваги та співробітництва, при будь-якій можливості виказувати дитині

свою любов і т.д.

Ефективність профілактичної діяльності соціального педагога залежить від того, який спосіб спілкування з сім'єю він обрав. Неприпустимі недбале, зневажливе або занадто офіційне відношення при зустрічі, а також докори, ультиматуми, залякування. В протилежному випадку виникає психологічний бар'єр, із-за чого людина не може сприймати цілком доцільні пропозиції.

Отже, бажаним результатом соціально-педагогічної профілактики є:

- 1) забезпечення сумісності членів подружжя;
- 2) збереження контактів між членами сім'ї;
- 3) розвиток як особистості кожного з членів сім'ї, відпочинку один від одного;
- 4) підтримка самобутності сім'ї за рахунок традицій та ритуалів.

Профілактика сприяє навчанню людей новим навичкам, які допомагають їй досягати поставлених цілей; призводить до змін у соціальному середовищі особистості, що допомагає їй нормально співіснувати в ньому. Отже, профілактика спрямована на запобігання сімейним проблемам, умов, які цьому сприяють, рішення проблем, які ще не виникли, але можуть виникнути під впливом різних факторів. Все це вимагає застосування таких форм роботи, які б чергували загальносімейні заходи та індивідуальну роботу окремо з дітьми, окремо з батьками та індивідуально з чоловіком чи дружиною.

Усе вищевикладене дозволяє говорити про те, що неблагополучна сім'я вимагає перш за все реабілітації та супроводу, в той час як потенційно-неблагополучна сім'я – обслуговування і профілактики.

Отже, удосконалення практики соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю неможливо без пошуку, обґрунтування та реалізації форм, методів, видів соціально-педагогічної діяльності в цьому напрямку. Адже розуміння неблагополучної сім'ї як соціального явища створює умови для формування більш широких зв'язків між сім'єю та іншими соціальними інститутами виховання, державою і суспільством в цілому, можливостей щодо професійної корекції сімейного виховання, компенсації його недоліків,

підвищення професійної культури батьків, захисту дитини від несприятливої ситуації та негативного впливу сім'ї. Тобто створює той внутрішній ресурс сім'ї, що сприяє вирішенню проблеми сімейного неблагополуччя із середини самої родини.

1.4. Методи і форми роботи з неблагополучними сім'ями

Методи соціально-педагогічної роботи – це способи як взаємопов'язаних дій клієнта і соціального педагога, так і способи впливу на клієнта (сім'ю, особистість) соціального педагога з метою соціального виховання середовища, допомоги у захисті прав сім'ї та людини. Отже, метод – це обов'язкова частина соціально-педагогічної діяльності [51, 12-13]. Методи соціально-педагогічної роботи спираються на результати психологічних і соціологічних досліджень, використовуються спільно з методами психології, соціології, власне соціальної роботи з урахуванням того, що соціальні педагоги є державними службовцями.

Розрізняють такі методи соціальної роботи:

- загальнонаукові – аналіз, синтез, індукція, дедукція, спостереження, опитування, аналогія, моделювання, експеримент;
- соціально-економічні – натуральна та грошова допомога, пільги, одночасні виплати та компенсації, побутове обслуговування, санкції;
- організаційно-розпорядчі – регламентування, інструктування, контроль;
- соціологічні – соціометрія, аналіз різних видів документації, статистичних даних, експертні оцінки, ситуативно-подійний аналіз життєвого шляху, інтерв'ю;
- соціально-педагогічні – інформування, позитивний приклад, перспективи, перенавчання, реконструкція характеру, переключення, ігри, змагання, заохочення, аналіз педагогічних ситуацій, ситуація вибору, аналіз

продуктів творчої діяльності, навіювання, переконання, “вибух”;

- соціально-психологічні – сімейна терапія, тестування, гіпноз, сімейна інженерія, психодрама, психотерапія, арт-терапія, зміна ролі, зміна підходу.

Розкриємо зміст та значення соціально-педагогічних методів у роботі з неблагополучною сім’єю.

Метод вибуху. Даний метод в своїй педагогічній практиці застосовував А. Макаренко. Під «вибухом» він розумів миттєве руйнування негативних якостей, негативного стереотипу поведінки у процесі бурхливих емоційних переживань. А. Макаренко вважав, що перебудова духовного світу особистості еволюційним шляхом є малоефективним і важким як для вихователя, так і для вихованця. Метод вибуху не дає часу для свідомого обмірковування проблем. Він передбачає доведення до межі конфлікту особистості з колективом. В людини є два шляхи: здатися й покинути колектив, чи намагатися змінитися, знайти шляхи взаємодії з колективом, завоювати повагу його членів. Позитивним результатом даного методу є те, що у особистості виникає бажання стати краще. Але даний метод тільки руйнує негативні якості ста поведінку, тому після нього необхідним є застосування інших методів формування свідомості та поведінки.

Метод перенавчання. Даний метод спрямований на відучування від поганих, шкідливих та привчання до позитивних та корисних звичок. Відучування передбачає заборону, обмеження в діях дитину, контроль за її життям. Але не можна постійно нав’язувати свою думку, переробляти особистість на свій лад. Це може викликати протилежну реакцію, людина починає вести себе ще гірше, чинити на зло всім. Навчити позитивним звичкам відразу не можливо. Необхідний чіткий режим, позитивні приклади, послідовність та систематичність в діях педагога, дисципліна та самодисципліна.

Метод реконструкції. Цей метод застосував і обґрунтував А. Макаренко. Він вважав, що при перевиховуванні не можна разом з негативними руйнувати й позитивні якості особистості, необхідно зберегти «здорову основу» характеру

вихованця. Реконструкція означає відбудову усього цінного, позитивного в характері та поведінці. А. Макаренко вважав, що педагог повинен вірити в виправлення особистості.

Метод переключення. Цей метод полягає у залученні дитини до соціально значущої діяльності, де вона зможе застосовувати всі свої позитивні якості характеру, вміння та навички. Вихованець повинен зрозуміти, що лише добре відношення до оточуючих зможе привести до успіху в тій чи іншій сфері діяльності.

Метод переключення є ефективним за таких умов: прояву поваги до вихованця; вивчення особистості, особливостей відносин у колективі, спільної думки; постійного контролю за діями вихованців, врахування конкретних обставин життя та діяльності вихованців.

Оскільки дана наукова робота має за мету розглянути роботу соціального педагога з неблагополучними сім'ями, діти яких відвідують дошкільний заклад, то звернемо увагу на застосування соціально-педагогічних методів в умовах дитячого садка.

За ствердженнями Приходько [35] необхідно здійснювати постійну взаємодію з батьками і не тільки у вигляді психолого-педагогічної допомоги конкретним сім'ям, але і активного залучення батьків до життя дитячого садку. Задача педагогів – зацікавити батьків, пропонуючи їм як традиційні, так і нові форми взаємодії.

Педагог вказує на те, що доцільно організована взаємодія педагога і батьків повинна здійснюватися поетапно і має своїм завданням формування активної педагогічної позиції батьків. Правильно організована робота носить повчальний характер. Педагог повинен спиратися на позитивний досвід сімейного виховання, поширюючи його. Першою і вирішальною умовою позитивного напрямку взаємодії є довірчі відносини між вихователями, соціальними педагогами і батьками. Контакт має будуватися так, щоб у батьків виник інтерес до процесу виховання, потреба досягти успіху, упевненість в своїх силах [8, 77-78].

В дошкільних закладах на початку роботи з неблагополучною сім'єю для її вивчення використовується тестування, анкетування, та спеціальна програма вивчення сім'ї в якій до уваги береться:

1. Структура сім'ї (кількість чоловік, вік освіта, професія), психологічний клімат сім'ї (міжособистісні відносини, стиль спілкування). Для цього необхідне проведення психологом – соціальним педагогом індивідуальних консультацій з батьками дошкільників, використання різних методик (Аналіз сімейного виховання (Ейдемиллер, Юстицких), методики «Моя сім'я», «Мій будинок» і т.п.).

2. Стиль і фон сімейного життя: які враження переживають – позитивні або негативні; причини сімейних конфліктів і негативних переживань батьків і дітей.

3. Соціальний статус матері, батька в сім'ї, ступінь участі у виховному процесі, наявність бажання виховувати дитину.

Для виявлення рівня взаємовідносин у проблемній сім'ї, і ступеня тяжкості проблем, які назріли в цій сім'ї в дошкільному закладі використовуються наступні методи:

1. Анкетування батьків;
2. Анкетування вихователів;
3. Тестування батьків;
4. Індивідуальні бесіди з батьками;
5. Індивідуальні бесіди з дітьми;
6. Відвідини сім'ї дитини;
7. Вивчення тестів-малюнків дітей типу «Мій будинок», «Моя сім'я».
8. Спостереження вихователем за взаємовідношенням батьків і дітей під час прийому і відходу дітей.
9. Моделювання проблемних ситуацій [8, 80].

Найпоширенішим методом в роботі з неблагополучною сім'єю є відвідини сім'ї, який допомагає вивчити умови існування малюка вдома. Побачивши дитину в сімейній обстановці, соціальний педагог більш чітко

починає розуміти її поведінку і в дитячому садку, причини такого поводження. Адже досить часто діти ведуть себе за межами сім'ї зовсім по іншому. Відвідини допомагають більше інформації зібрати про батьків, дізнатися про їхній спосіб життя, їхні інтереси, ознайомитися з матеріальними умовами життя сім'ї, її психологічним кліматом.. Але найбільш важливим є те, що “входження” в сім'ю допомагає чітко виявити проблеми в родині та причину їх виникнення.

Вихователі дошкільного закладу повинні проводити аналіз відвідин сімей щороку, узагальнювати результати, виявляти позитивне і негативне, ставити задачі для подальшої роботи, своєчасно інформувати соціальні служби про виявлення неблагополуччя в сім'ях.

Методи, які застосовує соціальний педагог в роботі з неблагополучними сім'ями використовуються в різних формах роботи з ними. Під формою соціально-педагогічної роботи Труба віна [51, 15] розуміє упорядковану певним чином структуру діяльності соціального педагога, яка зумовлена метою, завданнями, логікою і методами роботи на конкретних етапах роботи, в конкретних обставинах і характеризується особливими способами керування, організації та співробітництва соціального педагога з клієнтами у професійній діяльності. Розрізняють такі форми соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями:

а) за складом і кількістю учасників: індивідуальні (з окремою сім'єю чи з членом сім'ї); групові (з гетеро- чи гомогенними групами сімей чи окремими членами кількох сімей); масові (із значною кількістю сімей або членів сімей);

б) за тривалістю: одноразові заходи (акції, свята); постійні (лекторії, клуби, консультативні пункти, рейди, обстеження тощо); “пульсуючі” (діючі за потребою, щоб зняти загострення проблеми);

в) за перспективою: розраховані на близьку перспективу – до 2 тижнів (за цей час можливо частково розв'язати гострі проблеми); розраховані на середню перспективу – до 2 місяців (вирішуються певні функціональні проблеми сім'ї,

усуваються наслідки); розраховані на віддалену перспективу – від 2 місяців і більше (розв'язуються комплексні проблеми сім'ї, усуваються причини і наслідки);

г) за місцем проведення: стаціонарні (постійно на одному місці); виїзні (на одному місці одноразово); пересувні (на різних місцях одноразово); циклічні (на різних місцях багаторазово);

д) за ступенем самостійності учасників: групи самопомоги сім'ям; групи взаємодопомоги сім'ям; сім'ї, які працюють за допомогою консультанта; сім'ї, які працюють під безпосереднім керівництвом соціального працівника;

е) за рівнем творчості: інформаційні (засвоєння інформації); репродуктивні – лекторії, семінари, університети, диспути (відтворення знань); тренувальні – тренінги, практикуми (застосування знань на практиці, формування умінь, навичок, звичок); творчі;

є) за видом діяльності: ігрові, комунікативні, трудові, навчальні;

ж) за умовами здійснення: екстерні, звичайні;

з) за характером спілкування: безпосередні (усні); опосередковані (письмові, за допомогою технічних засобів);

і) за метою: спрямовані на збір та аналіз інформації; участь у формуванні сімейної політики і завдань соціальної роботи; участь у реалізації сімейної політики і проведенні соціального супроводу з сім'єю; профілактику неблагополуччя та його рецидивів; узагальнення результатів; контроль за якістю соціально-педагогічної роботи;

и) за складністю побудови: прості (бесіда, диспут вікторина, попередження, зустріч); складні (свято, творча гра, похід, ярмарок тощо); комплексні (тематичний день, тиждень, місячник, фестиваль).

Отже, залежно від відмінностей в сімейному вихованні, в структурі спілкування, педагогічній і психологічній обізнаності батьків необхідне застосування різноманітних форм та методів роботи. Робота з батьками повинна проводитися активно, застосовуватися не загальною, а з

погляду її дієвості по відношенню до кожної категорії неблагополучних сімей. Важливо використовувати індивідуальний підхід до сім'ї. Лише об'єднана робота вихователя та соціального педагога з неблагополучною сім'єю може допомогти їй подолати труднощі з якими вона не в змозі справитися самотійно.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З НЕБЛАГОПОЛУЧНИМИ СІМ'ЯМИ

Дитячий садок - перший позасімейний соціальний інститут, перша виховна установа, з якою вступають в контакт батьки і де починається їх систематична педагогічна освіта. Від спільної роботи батьків і педагогів залежить подальший розвиток дитини. І саме від якості роботи дошкільної установи, а зокрема методистів і соціальних педагогів, залежить рівень педагогічної культури батьків, а отже і рівень сімейного виховання дітей.

Всебічний гармонійний розвиток дитячої особистості вимагає єдності, узгодженості всієї системи освітньо-виховних впливів дорослих на дитину. Тому украй важливо, щоб основною складовою частиною роботи дошкільних установ була робота з сім'ями вихованців. Ще з раннього віку дитини потрібно вирішувати її проблеми у відносинах з батьками, необхідно викоренити помилки, що допускаються батьками по відношенню до їхніх нащадків.

Тільки активний зв'язок дошкільної установи та соціальної служби з родиною може компенсувати «неповноцінність» існування дитини, налагодити зв'язок «неблагополучних» дітей з оточенням.

Соціально-педагогічна робота з неблагополучними сім'ями в умовах дошкільного закладу – це тривалий процес, який вимагає від вихователя та соціального педагога спеціальних знань, вмінь та навичок.

Теоретичний аналіз літератури, а також власні спостереження за дітьми та батьками під час проведення занять, ігор, бесід, показали, що саме вплив батьків та сімейні обставини в родині, впливають на формування у дитини характеру, стилю поведінки з дорослими та однолітками, моральних та духовних цінностей.

Відповідно до завдань експериментального дослідження було визначено етапи його проведення:

Перший етап: виявлення неблагополучних сімей, їх діагностування.

Другий етап: проведення соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями.

Третій етап: результати соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями.

2.1. Виявлення неблагополучних сімей, їх діагностування

Для діагностики взаєностосунків між дітьми старшої дошкільної групи та їхніми батьками була використана методика А. Варги, В. Століна. Батькам був запропонований тест-опитувальник батьківського відношення та дана інструкція по його виконанню: поставте, будь ласка, перед цифрою значок «+» у випадку згоди з ствердженням й значок «-», якщо не згодні з вказаною думкою.

Даний опитувальник складається з п'яти шкал:

1. «Прийняття-відторгнення» – шкала відображає емоційне відношення до дитини. Зміст одного полюсу шкали (високий) – дорослому подобається дитина такою, якою вона є. Батько (мати) поважає індивідуальність дитини, симпатизує їй, намагається проводити багато часу з дитиною, схвалює її інтереси та плани. На іншому полюсі шкали (низький) – батько (мати) сприймає свою дитину поганою, непристосованою, невдахою. Дорослому здається, що дитина не досягне успіху в житті через низький рівень здібностей, невеликий розум, інші схильності. Певною мірою батько (мати) відчуває до дитини злість, досаду, образу, роздратованість, не довіряє їй і не поважає її.

2. «Кооперація» – соціально-бажаний образ батьківського відношення. Висока оцінка – батько (мати) зацікавлений справами й планами дитини; намагається у всьому допомагати їй, співчуває їй; високо оцінює інтелектуальні

й творчі здібності дитини; гордиться нею; підтримує ініціативу і самостійність дитини; намагається бути з нею на рівних; довіряє дитині; намагається підтримати її точку зору в спірних питаннях.

3. «Симбіоз» – шкала відображає міжособистісну дистанцію в спілкуванні з дитиною; батько (мати) відчуває себе з дитиною одним цілим; намагається задовольнити всі її потреби; огородити її від труднощів і неприємностей життя; постійно відчуває тривогу за дитину. Тревога дорослого посилюється, коли дитина починає автономізуватися волею обставин, так як по своїй волі батько або мати не надають дитині самостійності ніколи.

4. «Авторитарна гіперсоціалізація» – відображає форму і спрямованість контролю за поведінкою дитини. Високий бал – авторитаризм. Батько (мати) вимагає від дитини безсуперечної слухняності і дисципліни. Намагається нав'язувати дитині у всьому свою волю, не в змозі прийняти її точку зору. За виявлення своєї волі суворо карає. Пристально слідкує за соціальними досягненнями дитини і вимагає соціального успіху. При цьому дорослий добре знає свою дитину, її індивідуальні особливості, звички, думки, почуття.

5. «Маленький невдаха» – відображає особливості сприйняття дитини батьком чи матір'ю. Високе значення – намагання інфантилізувати дитину, приписувати їй особисту і соціальну неспроможність. Дорослий бачить дитину молодшою в порівнянні з її реальним віком. Інтереси, думки, почуття, захоплення дитини здаються батькові або матері дитячими, несерйозними. Дитина уявляється непристосованою, не успішною, відкритою до дурного впливу. Дорослий не довіряє своїй дитині, досадує на її безуспішність і неумілість. У зв'язку з цим батько або мати намагаються відгородити дитину від труднощів життя й строго контролювати її дії.

Батьки з задоволенням приступили до виконання роботи. Дослідник, в ході виконання завдання, власну думку не нав'язував.

Результати проведеної методики занесено до таблиці 2.1.

Показники батьківського відношення щодо своєї дитини

Назва шкали	Кількість батьків
«Прийняття-відторгнення»	1
«Кооперація»	3
«Симбіоз»	3
«Авторитарна гіперсоціалізація»	2
«Маленький невдаха»	1

Аналіз результатів показав, що відношення батьків до своєї дитини в даній групі дитячого садка в кожній сім'ї різне. Згідно результатів тесту троє батьків ідеально ставляться до своєї дитини, що відображає шкала «Кооперація» даної методики. Також, троє батьків проявляють надмірну опіку по відношенню до своїх дітей, що віднесло їх до шкали «Симбіоз». Двоє з батьків проявляють до своїх дітей авторитарну гіперсоціалізацію. Один батько проявляє «Прийняття-відторгнення». Одна мати – «Маленький невдаха».

Для того, щоб перевірити чи знають батьки, які права має їхня дитина в сім'ї, було проведено анкетування під назвою «Мати сім'ю – право кожної дитини». Батьки письмово відповідали на такі запитання:

1. Вважаєте Ви свою сім'ю справжньою?
2. Ваша сім'я велика?
3. Хто більше часу приділяє дитині?
4. Бабусі та дідусі приймають участь у вихованні Ваших дітей?
5. На кого з батьків, за характером, схожа ваша дитина?
6. Як Ви ставитеся до Вашої дитини?
7. Ставите Ви себе на місце Вашої дитини?
8. Як Ви вважаєте дорослі завжди мають рацію?
9. Як часто Ви буваєте об'єктивними по відношенню до дитини?
10. Якою мовою Ви спілкуєтесь в родині?
11. Що Ви любите читати Вашим дітям?

12. В які ігри Ви граєте з дитиною?

13. Ви вірите, що діти – це «маленькі люди»?

14. Дитині потрібні права?

15. Як Ви відноситеся до застосування фізичної сили проти дитини?

16. Завдає шкоди покарання (будь-яке) Вашій дитині, чи приносить користь?

17. Знайомі Ви зі статтями Конвенції ООН про права дитини?

На запитання під №1 у 9 батьків була відповідь «так», лише один тато С.В. відповів «колись вважав».

На запитання під №3 7 чоловік дали відповідь «мати», 2 – «мати та батько», 1 – «батько».

На 5 запитання більшість батьків відповіли, що дитина за характером схожа на батька.

На запитання під №6 відповіді були різні за змістом, а саме «з любов'ю та повагою», «з любов'ю», «відмінно», «з любов'ю та об'єктивно», «мама, я, та всі рідні дуже його любимо, він самий найкращий для нас», «добре»; батько Є.В. відповів: «як батько, я старанно намагаюся замінити йому матір»; мати С.А. відповіла: «як до дорослої дитини»; двоє батьків не відповіли на запитання.

На запитання під №7 у 6 чоловік з 10 була відповідь «так». Батько О.Г. відповів «коли цього потребує ситуація», у 2 батьків була відповідь «намагаємося», О.М. відповіла «ні».

На запитання під №8 4 дорослих із 10 відповіли «так», мати В.М. відповіла «здебільшого», а в 5 чоловік була відповідь «ні».

На запитання під №9 мати О.В. дала відповідь «ні», мати Л.В. відповіла «дивлячись на ситуацію», а у 8 чоловік з 10 була відповідь «завжди».

На запитання під №11 лише С.А відповіла «те, що цікаво дитині», а всі інші батьки відповіли «казки та вірші».

На 12 питання відповіді були дуже різноманітні «рухливі ігри», «ставимо театр», «піжмурки», «гра на комп'ютері», «кубики, машинки», «починаємо писати літери, рахуємо», «збираємо пазли, робимо поробки», «граємо в дочки-

матері», «малюємо, ліпимо».

На запитання під № 13 та №14 майже всі батьки відповіли «так».

На 15 запитання у 6 чоловік з 10 була відповідь «негативно», «погано». Матері С.И., Є.В., Д.М. відповіли «погано, але інколи буває». Тато О.П. відповів «погано, але інколи «пряники» не допомагають, а приносять шкоду, потрібен «кнут».

На запитання під № 16 5 батьків з 10 відповіли «залежно від ситуації». Тато О.Г. вважає, що покарання «приносить користь». Мати О.В. відповіла: «коли починаєш бити дитину вона замикається в собі, тільки словами». С.А. вважає, що покарання «завдає шкоди». Мати О.О відповіла: «іноді треба наказувати, але не бити». Л.В. говорить: «ще й як допомагає, домовлятися не завжди вдається, потрібна і суворість і хитрощі, головне все робити з розумом, не перегинаючи палицю».

Також, результати анкетування показали, що більша половина батьків знайома зі статтями Конвенції ООН про права дитини.

Отже, проаналізувавши відповіді батьків можна зробити висновок, що всі батьки знають та розуміють права дітей в сім'ї у загальному розумінні, але кожний індивідуальному «по-своєму» підходить до виховання своїх нащадків. Деякі навіть не намагаються відходити від загальних шаблонів у навчально-виховному процесі своїх дітей, шукають спрощені методи розвитку, не зважаючи на те бажає дитина займатися запропонованим ними видом діяльності чи ні. О.Г. та Л.В. визнають фізичне покарання, як корисний метод виховання, що взагалі суперечить Закону «Про права дитини».

Наступною було проведено методику Сірса, яка спрямована на з'ясування емоційного стану дитини (рівень тривожності). Дослідження включало в себе спостереження за дітьми вихователем і оцінювання ним їхнього емоційного стану за наступними ознаками запропонованими в шкалі Сірса:

1. Часто напружена.
2. Часто гризе нігті. Сосе палець.
3. Легко лякається.

4. Занадто чутлива.
5. Плаксива.
6. Часто агресивна.
7. Образлива.
8. Не терпляча, не може чикати.
9. Легко червоніє або становиться блідою.
10. Має труднощі в зосередженні, особливо в екстремальній ситуації.
11. Метушлива, багато зайвих жестів.
12. Потіють долоні.
13. При безпосередньому спілкуванні з труднощами включається в роботу.

14. Занадто голосно або занадто тихо відповідає на запитання.

Вихователь в листі спостережень вказувала ім'я та прізвище дитини і номер ознак, які проявлялись в поведінці дитини.

Інтерпретація результатів проведеного дослідження проводилася за такими показниками:

1-4 ознаки – низький рівень тривожності;

5-6 ознак – виражена тривожність;

7 і більше ознак – високий рівень тривожності.

Результати проведеної методики занесено до таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати за методикою Сірса

Рівень тривожності	Кількість ознак	Кількість дітей
Високий	7 і більше	2
Виражений	5-6	2
Низький	1-4	6

Аналіз результатів показав, що високий рівень тривожності виявлено у 2 дітей, виражену тривогу мають теж 2 дитини, з низьким рівнем 6 дітей. Отже, узагальнюючи можна сказати, що більшість дітей в процесі навчання, ігрової

діяльності та при спілкування з однолітками в групі ведуть себе спокійно, врівноважено, позитивно.

Особливу увагу було звернено на емоційний стан Євітлани та Богдана, які проявили високий рівень тривожності в своїй поведінці.

Для більш глибоко вивчення їхнього відношення до своєї сім'ї та оточуючих людей, знаходження причин негативного емоційного стану, з даними дітьми було проведено додаткову методику, яка спрямовану на діагностування розвитку особистісно-мотиваційної сфери.

Методика розроблена Рене Жилем складається із 42 картинок з зображенням дітей або дітей і дорослих, а також текстових завдань. Її спрямованість – виявлення особливостей поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях, важливих для дитини і які торкаються її відношень з іншими людьми.

Перед початком роботи хлопчикам повідомили, що від них чекають відповідей на запитання по картинках. Наприклад, Сім'я прогулюється по парку, як ти вважаєш чому відсутній тато, де він може знаходитися в цей час?, Біля кого з членів родини ти хотів би сидіти за столом?, Чому мама в зображеній родині сумна? і т.д. Дитина повинна була обрати місце серед зображених людей або ідентифікувати себе с персонажем, який займає те чи інше місце в групі. Вона могла обрати його ближче чи далі від певної особи. В текстових завданнях хлопчики повинні були обрати типову форму поведінки. Таким чином, методика допомогла отримати інформацію про відношення дитини до різних оточуючих (до сімейного оточення) і явищ.

Автор методики виділяє 12 ознак:

- відношення до батька;
- відношення до матері;
- відношення до батька і матері як до подружжя;
- відношення до братів і сестер;
- відношення до бабусі і дідуся;
- відношення до друзів;

- відношення до вихователя;
- допитливість, бажання домінувати;
- товарииськість, відокремленість, адекватність.

Методика Р. Жилия допомогла виявити причини тривожності у досліджуваних хлопчиків. Відповіді Щербини Євгена показали, що він не вважає свою сім'ю дружньою, веде себе відокремлено по відношенню до її членів, а особливо до тата, який вживає алкоголь і здійснює фізичне насилля по відношенню до сина у вигляді покарань. Це підтверджує і результат анкетування, яке проводилося з батьком раніше. З'ясувалося також, що й інші члени їхньої родини страждають від фізичного насильства зі сторони батька, а саме мати й бабуся, яка проживає з ними. Євген виявився дитиною замкненою не тільки по відношенню до членів сім'ї, а й у стосунках з однолітками. Друзів хлопчик не має, намагається бути непомітним, відгороджується від усіх.

При проведенні діагностики з Богданом з'ясувалося, що він вважає свою родину міцною, але проявляє більше любові до матері ніж до батька. Виявилось, що батько схильний до алкоголізму. Він здійснює фізичне насилля щодо членів родини. Вихованням дитини більше займається мати, намагається дати йому належне виховання та освіту. З цього видно, що родина Потоцьких не є комфортним середовищем для розвитку емоційно здорової дитини. Але хлопчик не зневірився в своєму батькові, а намагається бачити в ньому лише позитивні сторони. Богдан виявився досить допитливим, товарииським, він прагне спілкування з оточуючими.

Отже, розглянувши результати проведеної роботи з батьками та дітьми старшого дошкільного віку, можна зробити узагальнюючий висновок про те, що в групі з 10 сімей 2 сім'ї можна віднести до неблагополучних. А саме сім'ю Щербини Є. та Потоцького Б. відносимо до категорії сімей, де тато хворий на алкоголізм та де має місце насилля щодо членів родини. Загальна картина показала, що зі старшими дошкільниками та їхніми батьками потрібно проводити роботу спрямовану на подолання проблем

їхнього неблагополуччя, налагодження стосунків між її членами, провести роботу по подоланню тривожності у дітей та розвитку бажання спілкуватися з оточуючими.

2.2. Проведення соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями

Для проведення соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями було використано наступні форми і методи роботи: заняття, ігри, вправи, бесіди, спостереження, елементи психогімнастики; розроблено комплекс порад для батьків спрямованих на подолання тривожності у дітей, запобіганню фізичного покарання в сім'ї.

В роботі з подолання тривожності у дітей було проведено ігри, які підвищують емоційний тонус, допомагають долати страх, знімають напруження. Гра «Квач» своєю метою мала: забезпечити емоційну розрядку – зняти нервові напруження, що накопичилося, і зарядити дітей черговою порцією радості та оптимізму; усунути або значно зменшити гальмування й страх нападу й покарання з боку дорослих (оскільки квацання як легкий удар імітує фізичне покарання); поліпшити гнучкість у поведінці; підсилити здатність швидко приймати рішення; освоїти групові правила поведінки і спільної діяльності; розвивати спритність, координацію рухів і більшу спонукальну активність.

Для проведення гри було використано стільці та столик розставлені в хаотичному порядку. Діти бігали по колу, хто випадково зачіпав стілець, або, захопившись, вибігав за межі майданчика, ставав ведучим, тобто починав сам квацати. Можна було лязгати лише по нижній частині спини, що ще більше ускладнювало завдання. Дослідник в цей час спостерігала за діями дітей.

Аналізуючи проведену гру, можна сказати, що діти з задоволенням грали в неї. Євген та Богдан проявляли спритність та активність.

Наступною було проведено гру «Змагання хвастунів», мета якої: допомогти дитині побачити свої позитивні риси, відчувати, що вона визнана іншими дітьми. В ході гри діти повинні були чимось похвалитися, а потім всі разом визначити найкращого хвастуна.

Аналізуючи проведену гру можна сказати, що майже всі справилися з завданням, діти намагалися якнайкраще похвалитися один одному. Євген хвалив свою матір, він говорив: – «Моя мама дуже розумна, дуже красива, вона весело сміється та смачно готує». Більшість дітей хвалилися своїми рідними та близькими: татом, мамою, бабусею, дідусем, братиком та сестричкою.

Наступною було проведено гру «Чарівна торбинка» з Богданом та Євгеном. Мета гри – усунення психічного напруження.

Дослідник запитала у дітей, що для них є найстрашнішим. Потім запропонувала хлопцям скласти до чарівної торбинки все найстрашніше для них і викинула її.

Проаналізувавши відповіді дітей можна сказати, що страхи в них присутні. На початку гри Євгеній відмовлявся розповідати чого саме він боїться, але згодом з легкістю, не вимушено розповів, що найбільше він боїться темряви, ночі, собак, «Домовушу» та тата. Богдан, навпаки, без вагань почав ділитися своїми страхами. Виявилось, що хлопчик боїться Бабу-Ягу, прибульців з Космосу, Графа Дракулу, висоти та залишатися вдома самим.

Для корекції страху темряви, замкнутого простору, висоти з Богданом та Євгеном було проведено гру «Метелик у темряві». Для її проведення було використано дитячі стільці та стіл. Під час гри дитина імітує рухи метелика і ніби перелітає з квітки на квітку в темній кімнаті. Погравши в гру діти висловили своє задоволення, їм сподобалося бути метеликами, збирати нектар, пити росу, спати в середині квітки.

Також, з Богданом та Євгеном були проведені вправи на релаксацію і дихання. Наприклад вправа «Повітряна кулька» має мету: зняти напруження, заспокоїти дітей.

Дослідник надав інструкцію: «– Уявіть собі, що зараз ми з вами

надуватимемо кульки. Вдихніть повітря, піднесіть уявну кульку до губ, роздуваючи щоки, повільно через відкриті губи надувайте її. Стежте очима за тим, як ваша кулька стає все більшою і більшою, як збільшуються та ростуть візерунки на ній. Уявили? Я теж уявила ваші величезні кулі. Дміть обережно, щоб кулька не лопнула. А тепер покажіть свої кульки один одному». Після проведення гри діти стали більш спокійними, досліднику вдалось знайти більш тісний контакт з ними.

Наступною було проведено вправу «Подарунок під ялинкою», мета якої: розслаблення м'язів обличчя, особливо навколо очей.

Дослідник запропонував дітям уявити, що незабаром новорічне свято. Надав словесні вказівки: «Ви цілий рік мріяли про подарунок. От ви підходите до ялинки, міцно зажмурюєте очі й робите глибокий вдих. Затамуєте подих. Що ж лежить під ялинкою? Тепер видихніть і відкрийте очі. Диво! Довгоочікувана іграшка перед вами! Ви раді? Посміхніться». Після проведення вправи з дітьми було проведено бесіду «Хто про що мріє?». Богдан та Євген з захопленням розповідали. Їхні відповіді виявилися різноманітними: солодощі, іграшки, фотоапарат, сестричку і т.д.

Цікавим для проведення виявилось заняття з малювання на тему «Смішні обличчя», мета якого була: настроїти дітей на позитивний настрій, розвивати почуття гумору та уяву.

Для проведення заняття було використано такий матеріал: у дослідника горщик, продовгуватий аркуш паперу з намальованими трьома горшками в різному положенні (горлечком до верху і горлечком до низу); у дітей продовгуваті аркуші паперу та олівці.

На початку заняття вихователь розповіла дітям смішну історію про хлопчика, який розмалював бабусині горщечки і вони стали схожі на людські обличчя. Продемонструвала зразок і після розглядання сховала, запропонувала дітям намалювати обличчя з смішними рисами і доповненнями: різноманітними головними уборами, прикрасами, окулярами, лисинами і т.д.

В кінці заняття було розкладено роботи дітей на одному столі. Дослідник

дала їм можливість розглянути їх, обмінятися враженнями і посміятися. Запитала у кількох дітей, які обличчя їм здаються особливо смішними.

Слід відмітити, що дітям сподобалося малювати обличчя з смішними рисами, вони, навіть, дали їм імена.

Також, було проведено заняття метою якого було: розвивати здібності до емпатії та емоційну сферу, навчити регулювати свою поведінку; знизити емоційне напруження; посилити віру в свої сили; тренувати психомоторні функції; розвивати творчі здібності.

Під час заняття дослідник провела бесіду з дітьми, всі разом обговорювали зміст вірша “Двоє друзів”. В якому мова йшла про те, як хлопчики потрапили в жахливу ситуацію і відчували що таке жах. Після цього було проведено вправу “Назвіть тільки страшні слова”. Відповіді дітей були досить різноманітні. Потім дітям було запропоновано намалювати малюнок на тему “Мій страх”. Після виконання завдання дослідник з дітьми обговорив зміст їхніх малюнків, а потім запропонував знищити їх. Під час знищення малюнків діти проговорювали слова: «– Ми прогнали страхи на завжди і хоробрішими стали». Одразу по поведінці дітей було видно, що вони стали більш впевнені в собі та своїх силах.

Під час заняття було проведено рухливу гру «Піжмурки з дзвіночком». Ведучий із зав’язаними очима ловив дітей, що по черзі дзвонили у дзвіночок. Упіймавши когось, ведучий відгадував хто це. Не всім дітям вдалося вгадати навпомацки хто саме стоїть перед ними. Богдан та Євген без вагань погодилися, щоб їм зав’язали очі. Обидва спробували себе в ролі ведучого.

Після гри дослідник прочитала дітям казку Дональда Біссета «Про малюка-автобуса, який боявся темряви». Потім діти разом з дослідником обговорювали зміст прочитаної казки. Дослідник задавала дітям такі запитання: «Що означає бути хоробрим?», «Хоробрий може чогось боятися?». В кінці заняття було проведено гру «Страшилка». Одна дитина лякала дітей, останні спершу тікали, а потім відганяли її словами «Не боюсь!».

Враховуючи завдання дипломної роботи було проведено роботу з батьками. В груповій кімнаті в куточку для батьків розмістили: рекомендації по формуванню конструктивних відношень між батьками та дітьми (див. Додаток А.), рекомендації по запобіганню емоціонального насилля над дитиною (див. Додаток Б), поради «Як захистити свою дитину» (див. Додаток В), поради «Покарання: «за» і «проти» (див. Додаток Г), пам'ятку батькам для спілкування з дитиною (див. Додаток Д).

2.3. Результати соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями

Третій етап дослідження включав в себе перевірку ефективності впливу занять, вправ, бесід, спостережень, психогіманстики на зміни у стосунках між членами неблагополучних сімей, на подолання тривожності у дітей, на розвиток навичок спілкування з оточуючими.

Оскільки для діагностики виявлення неблагополучних сімей були використані методики, які в повній мірі допомогли виявити рівень взаємостосунків між батьками та дітьми, та який рівень тривожності мають діти даної групи. Той для визначення того, на скільки за період роботи з батьками та дітьми покращилися взаємовідносини між ними, та на стільки змінився рівень прояву тривожності у дітей, було використано ті ж методики, що допомогло безпосередньо порівняти однакові результати, отримані на початку дослідження і в кінці (таблиці 2.3 і 2.4).

Порівнявши результати методики отримані до формувального експерименту та після нього, було зроблено висновок: взаємостосунки між батьками та дітьми значно змінилися. Не виявлено жодних батьків, які вважають свою дитину «Маленьким невдахою». По шкалі «Авторитарна гіперсоціалізація» було отримано лише один показник. Збільшилися показник по шкалі «Кооперація».

Таблиця 2.3

Результати діагностичної методики батьківського відношення А.Варги та В. Століна, проведеної на 3 етапі дослідження

Назва шкали	Кількість батьків
«Прийняття-відторгнення»	1
«Кооперація»	4
«Симбіоз»	4
«Авторитарна гіперсоціалізація»	1
«Маленький невдаха»	-

Результати методики Сірса, також показали значні зрушення в зменшенні рівня тривожності. Дані занесені до таблиці 2.5.

Таблиця 2.4

Порівняльний аналіз результатів за методикою А. Варги та В. Століна, виявлені на 1 і 3 етапах дослідження

	Показники до формуючого експерименту	Показники після формуючого експерименту
«Прийняття-відторгнення»	1	1
«Кооперація»	3	4
«Симбіоз»	3	4
«Авторитарна гіперсоціалізація»	2	1
«Маленький невдаха»	1	-

Провівши порівняльний аналіз методики Сірса, яка була проведена на першому і третьому етапах дослідницької роботи, можна зробити висновок про те, що за період відведений для експерименту, рівень тривожності у дітей значно знизився. Майже всі діти отримали низький бал. Але й ті, які отримали ті ж показники, це Євген. Відношення Євгена до своїх батьків та однолітків не відзначилося зрушенням. Цьому факту можна знайти пояснення, як педагогічні так і психологічні. Основна причина високого рівня тривожності виходить із

сім'ї. Батьки дуже зайняті на роботі, майже не бачать своєї дитини, мало часу приділяють вихованню хлопчика. Батько Євгена не є для нього позитивним прикладом, адже він приділяє більше часу задоволенню свої власних потреб та інтересів, забуваючи про власну дитину. В сім'ї не буває сприятливого мікроклімату для повноцінного розвитку дитини як особистості.

Таблиця 2.5

Результати за діагностичною методикою Сірса, проведеної на 3 етапі дослідження

Рівень тривожності	Кількість ознак	Кількість дітей
Високий	7 і більше	1
Виражений	5-6	2
Низький	1-4	7

Ще однією причиною, яка гальмує зменшення рівня тривожності у хлопчика, є те, що в нього переважає меланхолічний тип темпераменту. Він пасивний, коли щось не виходить, кидає роботу, не вірить в свої можливості, комплексує, що спричиняє її не бажання грати та спілкуватися з однолітками. Тому, вихователь групи повинна постійно проводити роботу спрямовану на формування впевненості у собі, розкриття можливостей хлопчика як особистості.

Таблиця 2.6

Порівняльний аналіз за методикою Сірса, виявлені на 1 і 3 етапах дослідження

	Показники до формувального експерименту	Показники після формувального експерименту
Високий	2	1
Виражений	2	2
Низький	6	7

Позитивною оцінкою слід відмітити Богдана. Це дитина, яка постійно

була активною під час ігор, занять. Коли з Богданом проводилася індивідуальна робота, його відповіді були не схожі на відповіді інших дітей. Поступово його відношення до своїх ровесників значно змінилося. Він почав частіше грати з дітьми в сюжетно-рольові ігри, брати активну участь у проведенні лялькового театру. Це говорить про те, що Богдан творчо активний і цю активність потрібно постійно розвивати та вдосконалювати. Саме під час ігор Богдан почуває себе добре, його тривожність стає майже непомітною.

Провівши порівняльний аналіз результатів анкетування «Мати сім'ю – право кожної дитини», яке було проведено на першому і третьому етапах дослідження, було зроблено висновок про те, що за період відведений для експерименту батьки даної групи стали більш обізнані щодо прав, які має їхня дитина. Вони почали приділяти своїм дітям більше часу вдома, змінили своє ставлення щодо фізичного покарання, стали поважати честь та гідність дітей. Татусі почали брати активну участь у вихованні своїх дітей.

Отже, узагальнюючи всю дослідницьку роботу можна сказати, що всі поставлені цілі з формування благополучних відносин між батьками та дітьми реалізовано. Проведено всі заплановані заняття, ігри, вправи, бесіди, діагностичні методики, роботу з батьками.

Експеримент проводився з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей. Але не можна сказати, що стосунки між батьками та дітьми стали ідеальними, адже робота з неблагополучними родина є досить тривалою та змістовною і потребує включення усіх ланок, які мають вплив на дошкільників та їх сім'ї. Отже, для подальшої роботи з неблагополучними сім'ями дітей старшої групи потрібно підключити психолога, вихователя, методиста та проводити необхідну роботу систематично.

ВИСНОВКИ

В дипломній роботі представлено теоретичне узагальнення проблеми неблагополучних сімей як соціально-педагогічної проблеми, розглянуто вплив соціальної педагогіки на вирішення проблем в сім'ях дошкільників; обґрунтовано підхід до їх вирішення в процесі роботи соціального педагога з дітьми та їх батьками за допомогою діагностичних методик, занять, бесід ігор, представлення інформації.

Дані, отримані в ході теоретичного та експериментального дослідження, в цілому підтвердили гіпотезу; що рівень благополуччя дитини в сім'ї підвищиться, якщо неблагополучній сім'ї буде надана соціально-педагогічна допомога, яка включає систематичні заняття побудовані на особистісно-орієнтованому підході і дали підставу для наступних висновків:

1. Важливою передумовою повноцінного, гармонійного, всебічного розвитку особистості є благополучна сім'я в якій вона росте. Лише за умови любові, поваги, розуміння зі сторони батьків може вирости психологічно здорова дитина.

2. Любов, дитині, потрібно дарувати від самого її народження. Але, якщо, дорослі зрозуміли важливість прояву їхнього піклування про дитину пізніше, то ніколи не пізно виправитися.

3. Лише при взаємній роботі соціального педагога з батьками та дітьми можна досягти успіху в налагодженні стосунків в їхніх сім'ях та боротьбі з причинами неблагополуччя.

4. Навчання навичок спілкування з оточуючими, зменшення напруження та тривожності у дітей, подолання їхніх страхів здійснюється безпосередньо на заняттях, під час ігор, бесід, вправ. Діти проявляють свою активність, вчаться довіряти, знаходять способи самовираження.

5. В роботі з батьками потрібно звертати увагу на їхню обізнаність в питаннях, як потрібно виховувати дітей, та надавати необхідні рекомендації.

6. Укладена нами система роботи виявилася ефективною, оскільки сприяла змінам у стосунках між членами неблагополучних сімей. Батьки стали більше часу приділяти вихованню дітей, більшість зрозуміла наскільки шкідливо емоційно та фізично карати дитину, самі діти стали менш тривожними, відчувають себе в колективі більш комфортно.

Результати діагностичних методик спрямованих на визначення батьківського відношення, знань батьків про права дитини в сім'ї; з'ясування емоційного стану дітей, їхнього відношення з оточуючими показали, що не всі діти групи ростуть в благополучних сім'ях. Цей факт доводять результати діагностик Варги, Сірса, Жиля, в яких Євген Щ. та Богдан П. проявили найбільшу тривожність та негативне відношення до членів своєї родини.

Повторне проведення діагностичних методик після формуючого експерименту показало, що показники дещо покращилися. Це особливо видно з результатів отриманих під час роботи з Потоцьким Богданом, який став більш позитивніше відноситися до своєї сім'ї, прагне спілкування з батьком, якого до цього боявся. Хлопчик став ще більш відкритим до спілкування з дітьми та вихователем, проявляв активність під час ігор.

Разом з тим, в ході дослідження виявленні факти, які дозволяють вважати, що воно не вичерпує всіх можливостей подолання ознак неблагополуччя в сім'ях. Зокрема, подальша робота з неблагополучними сім'ями потребує підключення вихователя групи, методиста дитячого садка до систематичної роботи та взаємодії з батьками; обов'язкового здійснення соціально-педагогічного супроводу сім'ї Щ. Євгена, адже після проведеної роботи стосунки в їхній сім'ї майже не змінилися, що говорить про необхідність більш глибокого втручання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология: учебник для студентов вузов. Екатеринбург : Деловая книга., 1999. 624 с.
2. Алмазов Б. Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних. Свердловск : Средне-Уральское книжное издательство, 1986. 150 с.
3. Большой толковый социологический словарь (Collins) : в 2 т. / сост. Д. Джери, Дж. Джери. Москва : Вече, АСТ, 2001. Т. 1 : (А – О). 544 с.
4. Большой толковый социологический словарь (Collins) : в 2 т. / сост. Д. Джери, Дж. Джери. Москва : Вече, АСТ, 2001. Т. 2 (П-Я). 536 с.
5. Бондаренко З. П. Посібник із соціальної педагогіки. Дніпропетровськ : РВВДНУ, 2007. 60 с.
6. Бондаровська В. Що ми можемо знати, щоб запобігти домашньому насильству. Київ : Наукова думка, 1999. 92 с.
7. Василькова Ю. В. Социальная педагогика. Москва : АСА ДЕМА, 2000. 439 с.
8. Введення у професію соціального педагога: навчальний посібник / за ред. М. І. Приходько, О. В. Федорової. Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2009. 218 с.
9. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник / О. В. Скрипченко та ін. 2-е вид. Київ : Каравела, 2007. 400 с.
10. Гінедс Є. Соціологія. Київ : Основи, 1999. 726 с.
11. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 374 с.
12. Дисфункциональная семья как предмет и объект исследования социальной педагогики. *Социальная педагогика*. 2006. № 1. С. 42-47.
13. Ермолаева Т. В. Экстремальное существование в семье: преступник и жертва. *Сім'я та шлюбно-родинні стосунки в Україні*. Київ : УАДУ, 2001. С. 177-180.

14. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту дітей. Київ : Дитячий фонд ООН «ЮНІСЕФ», 2002. 318 с.
15. Катаева Л.И. Работа психолога с застенчивыми детьми. Москва : Книголюб, 2005. 56 с.
16. Кошелева А. Д. Эмоциональное развитие дошкольников. Москва : Просвещение, 1985. 175 с.
17. Лодкина Т. В. Социальная педагогика. Защита семьи и детства. Москва : Академия, 2003. 285 с.
18. Лозова В. І., Троцько Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посібник для студентів пе. навч. закладів. Харків : ХДПУ, 1997. 338 с.
19. Люблінська Г. О. Дитяча психологія: посібник для студентів педагогічних інститутів, працівників дошкільних установ та вчителів початкових класів. Київ : Вища школа, 1974. 496 с.
20. Макаренко І. Комплексна програма соціально-педагогічної підтримки батьків і дітей «Щаслива родина». *Імідж сучасного педагога*. 2007. № 4. С. 34-38.
21. Марінушкіна О. Є., Замазій Ю. О. Порадник практичного психолога. Харків : Вид. група «Основа», 2007. 240 с.
22. Методика и технологии работы социального педагога / под ред. М. А. Галагузовой, Л. В. Мардахаева. Москва : Прогресс, 2002. 168 с.
23. Методическое пособие по профилактике наркомании, алкоголизма и табакокурения / сост. В. В. Дзюбенко; Н. А. Воронивская. Москва : Айрис-пресс, 2004. 118 с.
24. Методика и технологии работы социального педагога : уч. пособ. для вузов / под. ред. Б. Н. Алмазова. Москва : Академия, 2002. 191 с.
25. Мустаева Ф. А. Основы социальной педагогики. Москва : Академический проект, 2001. 415 с.
26. Непомнящая Н. И. Психодиагностика личности. Москва : ВЛАДОС, 2001. 204 с.
27. Обухова Л. Ф. Возрастная психология : учебное пособие. Москва :

- Педагогическое общество России, 2000. 448 с.
28. Олиференко Л., Питюкова В. Как работать с проблемной семьей. *Социальная педагогика*. 2006. №10. С. 60-61.
  29. Основы социальной педагогики : учебное пособие для студентов педагогических вузов / В. В. Воронов и др. 3-е изд. доп. и перераб. Москва : Академия, 2002. 640 с.
  30. Островская Л. Ф. Педагогические знания – родителям. Москва : Просвещение, 1983. 215 с.
  31. Педагогічна психологія / за ред.. Л. М. Проклієнко, Д. Ф. Ніколенко. Київ : Вища школа, 2003. 248 с.
  32. Паже Р. Усвідомлене батьківство: досвід, проблеми, перспективи : робочі матеріали семінару ДХФ. Київ: 2001. 8 с.
  33. Поніманська Т. І. Дитина і соціум. *Дошкільне виховання*. 2004. № 8. С. 4-6.
  34. Права дитини: збірник документів / упоряд. та передмова В. В. Усенко ; ред. І. Я. Зелена. Львів : Оксарт, 1995. 112 с.
  35. Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей : науково-методичний посібник. Запоріжжя : Прем'єр, 2006. 288 с.
  36. Приходько М. І. Словник – довідник. Запоріжжя : Поліграф, 1999. 131 с.
  37. Проблеми розвитку та корекції емоційної сфери старших дошкільників / упоряд. О. А. Артемасова. Харків : Вид-во «Ранок», 2010. 176 с.
  38. Профилактика и коррекция нарушений психического развития детей при семейном алкоголизме: кн. для учителя / Е. М. Мастюкова и др. Москва : Прсвещение, 1989. 80 с.
  39. Психология воспитания. / под ред. В. А. Петровского. 2-е изд. Москва : Аспект Пресс, 1995. 152 с.
  40. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей / под ред. Т. П. Смирнова. 4-е изд. Ростов-на-Дону : Феникс, 2007. 154 с.
  41. Психология : словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.

42. Русова С. Ф. Дошкільне виховання. *Вибрані педагогічні твори* / упоряд. О. В. Проскура. Київ, 1996. С. 34-185.
43. Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування. Київ : Веселка, 1998. 214 с.
44. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навчально-методичний посібник / за ред. К. Б. Шевченко, І. М. Трубавіної. Київ : Наукова думка, 2005. 228 с.
45. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / за ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстовухової. Київ : Український ЦССМ, 2000. 260 с.
46. Сорочинська В. Є. Організація роботи соціального педагога : навчальний посібник / В.Є. Сорочинська. Київ : Кондор, 2005. 198 с.
47. Соціальна педагогіка / за заг. ред. І. Д. Звереві. Київ : Вища школа, 2006. 380 с.
48. Социальная педагогика : курс лекций / под общ. ред. М. А. Галагузовой. Москва : ВЛАДОС, 2000. 270 с.
49. Социальная педагогика : навч.-метод. вид. / за заг. ред. Л. К. Грицюк, В. С. Петровича. Луцьк : РВВ «Вежа», 1999. 189 с.
50. Соціальна педагогіка : навчальний посібник / за ред. А. Й. Капської. Київ : Аспект, 2000. 264 с.
51. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навчальний посібник / за заг. ред. І. М. Труба віна. Київ : ДЦССМ, 2003. 132 с.
52. Соціальна робота: технологічний аспект : навчальний посібник / за ред. проф. А. Й. Капської. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 352 с.
53. Степанов В. Г. Психология трудного школьника. Москва : Дело, 1998. 286 с.
54. Сухомлинский В. А. О воспитании. Москва : Политиздат., 1985. 270 с.
55. Урунтаева Г. А., Афонькина Ю. А. Практикум по дошкольной психологии : пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. Москва : Академия, 1998. 164 с.

56. Холман А. М. Методі оценки семьи. Инструментарий для понимания и интервенций. Запорожье : ДХФ, ЗГУ, 2000. 186 с.
57. Шишова Т. Как преодолеть детскую застенчивость. Москва : Издательский дом «Искатель», 1997. 115 с.
58. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: курс лекций. Москва : Аперель – Пресс, Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2000. 512 с.

Додаток А

Рекомендації батькам по формуванню конструктивних відносин між батьками та дітьми

1. Вплив батьків і сімейні обставини визначають, на скільки щасливою, внутрішньо захищеною і врівноваженою буде дитина по життю.
2. Атмосфера в сім'ї формує в дитини характер, стиль поведінки з дорослими й однолітками, моральні і духовні цінності.
3. Якщо в основі взаємодії і взаємовідносин батьків і дітей не лежить любов, то все останнє знаходиться на хрипкому підґрунті, що погрожує негативними проявами з боку дитини.
4. Впевненість дитини, гармонійність в розвитку залежить від глибини і щирості в відносинах між подружжям.
5. Якщо батьки демонструють свою любов до дітей тільки тоді, коли вони виконують їх вимоги і відповідають очікуванням, діти відчують свою неповноцінність.
6. Кожна дитина потребує емоційної близькості і підтримки з боку батьків, і якщо дитина постійно відчуває емоційний голод, вона стає подавленою, агресивною, недисциплінованою.
7. Необхідно пам'ятати, що дитина, це дзеркало, завжди відображає любов, але не починає любити першою.
8. Діти дуже чутливі, тому слова завжди повинні відповідати поведінці, погляду, жестам, фізичному контакту.
9. Якщо наш погляд постійно відображає любов та доброзичливість, дитина так і буде дивитися на людей. Якщо ми поглядом намагаємося виразити нашу роздратованість, дитина привчиться до такої ж реакції на оточуючих.
10. **Пам'ятайте:** хороше виховання дитини потребує часу, необхідно кожен день 20-30 хвилин приділяти дитині для тісного спілкування. Цікавлячись її проблемами, ми прищеплюємо інтерес до оточуючих її дорослих і життю взагалі.

Додаток Б

Рекомендації батькам з попередження емоціонального насилля над дитиною

Що робити батькам, щоб емоційно не нашкодити дитині?

1. Зупинитися та заспокоїтися. Замислитися, що Ви робите. Чому так «заводитеся»? Як би Ви себе почували, як би з Вами так поводитися?
2. Вийдіть. Коли Ви сердитися, заспокойтеся, перш ніж зривати свій гнів на дитині.
3. Обговоріть з тим, кому Ви можете довірити дану проблему.
4. Відвідуйте групу підтримки батьків. Прийомам виховання і дисциплінування дітей можна навчитися.
5. Зменшить стрес у своєму житті.

Як допомогти дитині?

1. Приділяйте увагу кожній своїй дитині. Регулярно говоріть їй, що Ви її любите.
2. Будьте опорою для своєї дитини. Це не означає, що Ви не можете на неї розсердитися.
3. Захищайте свою дитину від насилля. Дім повинен бути для дитини надійним і безпечним місцем.
4. Хваліть дитину. Хваліть її здібності, таланти, відмічайте її сильні сторони. Якщо помічаєте, що щось виходить в неї краще, ніж в інших, не забудьте сказати їй про це.
5. Навчіть дитину справлятися з невдачами. Дитина повинна знати, що не все буде вдаватися. Невдачі повинні служити стимулом для подальшого розвитку.
6. Навчіть дитину думати і самостійно вирішувати проблеми. Але будьте досяжним для неї, коли вона захоче обговорити з Вами свої проблеми, думки, почуття.
7. Поважайте почуття і думки своєї дитини.

Додаток В

Поради батькам

Як захистити свою дитину.

1. Навчіть Вашу дитину, що вона має право сказати «Ні» будь-якому дорослому, якщо почуває від цієї людини небезпеку.
2. Навчіть свою дитину голосно кричати «Це не моя мама!», якщо хтось буде намагатися схватити її. Це приверне увагу оточуючих і відлякає бандита.
3. Навчіть Вашу дитину повідомляти Вам, куди вона йде, коли збирається повернутися.
4. Намагайтеся САМІ забирати дитину з дитячого садка, якщо за нею прийде хтось інший, попередьте заздалегідь про це вихователя.
5. Навчіть її ніколи не сідати в машину до незнайомої людини і нікуди не йти з нею.
6. Впевніть Вашу дитину в тому, що гуляти в компанії друзів значно безпечніше, ніж одному, особливо в пізній час.
7. Навчіть Вашу дитину користуватися телефоном. Номер телефонів служб допомоги вона повинна знати напам'ять.
8. Будьте такими батьками, які дитині зможуть розповісти про все, що з ними може трапитися.

Додаток Г

Покарання «за» і «проти»

Не поспішайте покарати. Намагайтеся впливати на дитину проханнями (які, звичайно, відповідають її вікові та можливостям). Це найефективніший спосіб щось пояснити.

Вдаватися до покарань варто лише в крайньому разі. Покарання має відповідати вчинку, і дитина повинна розуміти, що її карають. Надмірне покарання може негативно позначитися на психічному та фізичному здоров'ї дитини. Тож перш ніж вдатися до такої виховної міри впливу, зважте сто разів усі за та проти.

Зробити правильний вибір Вам допоможе ця пам'ятка.

- Покарання – серйозний замах на фізичне та психічне здоров'я дитини.
- Навіть якщо дитина завинила, не забирайте в неї подарунків, які вона перед тим отримала. Не залишайте її без похвали чи винагороди, що вона їх заслужила вже після того, як завинила.
- Не карайте дитину із запізненням. Краще вже не карати зовсім, адже запізніле покарання не дає малюкові змоги виправитися.
- Не нагадуйте дитині про її “старі гріхи”. Не заважайте їй “починати життя спочатку”. Покараний – пробачений. Інцидент вичерпано!
- Незалежно від ступеня провини та повноти усвідомлення дитиною своєї помилки, вона не повинна сприймати покарання як свідчення переваги Вашої сили над її слабкістю, як приниження її гідності.

Дитина має боятися не покарання, а того, що Вас засмутить її вчинок, Вашого розпачу через необхідність вдаватися до такого виховного заходу.

Шведську дитячу письменницю Астрід Ліндгрєн завжди непокоїло жорстоке ставлення батьків до своїх дітей. «Скільки дітей отримали свої перші уроки насильства від тих, кого любили, – від власних батьків – і потім понесли цю “мудрість” далі, передаючи її з покоління в покоління!» – писала

письменниця. На підтвердження того, що покарання – надзвичайно важкий іспит для дитини, Астрід Ліндгред розповіла досить повчальну історію, почуту від однієї жінки.

Колись люди вважали, що виховання без різки неможливе. Сама жінка в це не дуже і вірила. Проте одного оазу її маленький син добряче завинив. І їй тоді здалося, що він заслуговує покарання. Жінка наказала хлоп'яті піти й самому зірвати різку. Той пішов і його довго не було. Нарешті він повернувся весь у сльозах і сказав: Різки я не знайшов, але ось тобі камінь, який ти можеш у мене кинути. Мати розплакалася, бо раптом побачила усю ситуацію очима дитини. Хлопчик, мабуть, розмірковував: Якщо мати хоче зробити мені боляче, для цього підійде і звичайний камінь. Жінка поклала той камінець на кухонну полицку, де він і лишався багато років по тому як вічне нагадування про обіцянку, яку дала тоді жінка сама собі: Жодного насильства.

Так, дорослі мають забути про насильство щодо дітей. Жорстокі методи виховання принижують особисту гідність малих, призводять до серйозних психологічних стресів. А сучасному малюкові і так доводиться жити в умовах підвищеного стресу. Батьки зазвичай і не зважають на відмінність між тим, як вони сприймають світ, та як його сприймає дитина. Вони практично пригнічують її зайвою інформацією та непосильними для неї емоційними і фізичними навантаженнями. Усе це не минає для дитини безслідно: в сучасних малят з'являються такі “дорослі” захворювання, як безсоння, виразка, коліт, мігрень. Є над чим замислитися, чи не так?

Причиною неадекватної поведінки дитини, психічних розладів можуть стати навіть щоденні побутові розмови батьків з малюком. Адже більшість дорослих часто зовсім не зважає на дрібні зауваження та вирази, які зазвичай використовують у своєму мовленні, спілкуючись з дитиною. А саме ці «дрібниці» інколи дуже сильно впливають на дитину і здатні сформувати в неї стійкий негативізм щодо батьків.

Додаток Д

Пам'ятка батькам для спілкування з дитиною

Дорогі тато і мама! Для того, щоб я виріс здоровою і щасливою людиною, мені дуже потрібно, щоб ви пам'ятали про те, що для мене важливо і необхідно уже зараз.

1. Любіть мене, і не забувайте виражати свою любов (поглядом, посмішкою, доторканням). Просто любіть мене за те, що я є і стану ще кращим.

2. Не бійтеся проявляти твердість по відношенню до мене, особливо це стосується ваших батьківських вимог. Я повинен знати кордони дозволеного.

3. Не порівнюйте мене з іншими. Я маю право бути іншим, і я єдиний такий на всій землі. Неповторний.

4. Більше думайте про те, що я відчуваю, чим про те, як я себе веду.

5. Я дуже вас люблю і завжди хочу бути любимим вами. Тому не засмучуйтесь, коли я дратуюсь та злюсь на вас, коли капризую або кричу. Це пройде. Мої почуття, як і ваші, не вічні. Можливо, я хочу, щоб ви більше звертали на мене увагу.

6. Не робіть для мене того, що я можу зробити сам. Я буду почувати себе маленьким і не захочу виростати. Буду продовжувати вимагати, щоб ви обслуговували мене.

7. Не звертайте занадто великої уваги на мої дурні звички. Надмірна увага, а особливо заборона тільки сприяють їх закріпленню.

8. Ніколи не обзивайте мене. Це гірко ранить мене, мені здається, що я самий поганий на світі і мені ні до чого робити щось хороше. Тоді падають всі мої надії і я не вірю в себе. Це впливає на мою самооцінку. Як я можу виправдати ваші надії відносно мого майбутнього, якщо я так і не навчусь любити себе?

9. Не бийте і не принижуйте мене. Я виросту і буду мстити всьому світові, наказувати себе і своїх дітей і роблячи вас нещасними. Мені не

хочеться жити в злому і не привітному світі, тому не бийте мене зараз, від цього я не стану краще.

10. Пред'являйте вимоги, які відповідають моєму вікові, тоді я зможу їх виконати.

11. Дайте мені право на помилку і не заставляйте мене вважати, що мої помилки – це злочин. Всі люди можуть помилятися. Ніхто не досконалий.

12. Не вимагайте від мене пояснення з приводу моєї поганої поведінки. Іноді я сам не знаю, чому зробив так, а не інакше. Краще допоможіть мені усвідомити, чим воно погане і чим воно шкодить мені і оточуючим.

13. Найдіть час і вислухайте мене. Іноді мені хочеться розповісти вам про свої проблеми.

14. Пам'ятайте, що я багато чому вчусь від вас і хочу бути схожим на вас.

15. Не оберігайте мене від наслідків моєї діяльності. Мені необхідно навчатися на особистому досвіді.

16. Будьте зі мною щирими, завжди і у всьому: коли виражаєте свої почуття, коли слухаєте мене, коли робите зауваження...

17. Будьте готові сприймати мене як особистість окрему від вас і не схожу на вас.

18. За проявлення моїх почуттів не хваліть мене і не сваріть мене, допоможіть мені усвідомити, що почуття просто є і відчувати їх може кожний, почувати не забороняється і не соромно.

19. Даріть мені кожний день хоча б півгодини свого часу, і не хай ці півгодини належать лише мені, ні про кого і ні про що не думайте в цей час, крім мене.

20. Не робіть мені зауважень в присутності інших людей. Поговоріть зі мною про це наодинці.

21. Піклуйтеся про мене.